

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ
مجلة كلية الإلهيات في جامعة بينكول
BINGOL UNIVERSITY
JOURNAL OF THEOLOGY FACULTY

ISSN: 2687-5128

Sayı: 17 | Yıl: 2021/1

Bu dergi **TRDİZİN** tarafından taranmaktadır.

Bu Dergi 16. sayıdan itibaren **ERIHPLUS** tarafından taranmaktadır.

Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (BÜİFD), yılda iki kez (Haziran/Aralık) aylarında **online** yayımlanan ulusal ve uluslararası alan indeksli hakemli bir dergidir.

BÜİFD dergisinde yayımlanan yazıların bilimsel ve hukukî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yayımlanan yazıların bütün yayın hakları yayıncı kuruluşa ait olup, izinsiz kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz ve elektronik ortama aktarılamaz.

Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ	BİNGÖL UNIVERSITY JOURNAL OF THEOLOGY FACULTY
Sayı: 17, Yıl: 2021/1	Issue: 17, Year: 2021/1
e-ISSN: 2687-5128	
<p style="text-align: center;">Sahibi / Owner (Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Adına) (On Behalf of Bingol Universty Theology Faculty) Prof. Dr. Mustafa AGÂH</p> <p style="text-align: center;">Baş Editör/Editor In Chief Doç.Dr. Nebi BUTASIM</p> <p style="text-align: center;">Editörler/Editors Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Sami BAGA Dr. Öğr. Üyesi Bedrettin BASUĞUY Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin ESVED Dr. Öğr. Üyesi Sahip AKTAŞ</p> <p style="text-align: center;">Dil Editörü/Language Editor (İngilizce/English) Arş. Gör. Mehmet ÇAVDAR</p> <p style="text-align: center;">Dil Editörü/Language Editor (Arapça/Arabic) Dr. Öğr. Üyesi Abdullah BEDEVA</p> <p style="text-align: center;">Alan Editörleri/Field Editors Dr. Fatmatüzzehra YAŞAR Arş. Gör. Mehmet ÖZTÜRK Arş. Gör. Sadi YILMAZ Arş. Gör. Garip ÇAĞLAR Arş. Gör. Erkan BAYSAL Arş. Gör. Özkan ŞİMŞEK Arş. Gör. Necmettin KARTAL</p> <p style="text-align: center;">Yazı İşleri Müdürü / Editor in Chief Doç. Dr. Nebi BUTASIM</p>	<p style="text-align: center;">Yayın Kurulu / Editorial Board Prof. Dr. Mustafa AGÂH Prof. Dr. Orhan BAŞARAN Doç. Dr. Abdulnasır SÜT Doç. Dr. İbrahim ÖZDEMİR Doç. Dr. Üyesi Nebi BUTASIM Dr. Öğr. Üyesi Abdullah BEDEVA Dr. Öğr. Üyesi Bedrettin BASUĞUY Dr. Öğr. Üyesi Süleyman TAŞKIN Dr. Öğr. Üyesi Sahip AKTAŞ Arş. Gör. Mehmet ÖZTÜRK</p> <p style="text-align: center;">Danışma Kurulu /Advisory Board Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK (Bingöl Üniversitesi) Prof. Dr. Abdurrahman ACAR (Dicle Üniversitesi) Prof. Dr. Abdurrahman ATEŞ (İnönü Üniversitesi) Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. Bilal AYBAKAN (İbn Haldun Üniversitesi) Prof. Dr. Cafer Sadık YARAN (On Dokuz Mayıs Üniversitesi) Prof. Dr. Cemalettin ERDEMCİ (Siirt Üniversitesi) Prof. Dr. Erkan YAR (Fırat Üniversitesi) Prof. Dr. Eyyüp TANRIVERDİ (Dicle Üniversitesi) Prof. Dr. Fethi Ahmet POLAT (Muş Alparslan Üniversitesi) Prof. Dr. Fuat AYDIN (Sakarya Üniversitesi) Prof. Dr. Gıyasettin ARSLAN (Fırat Üniversitesi) Prof. Dr. Hakan OLGUN (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. Halit ÇALIŞ (Necmettin Erbakan Üniversitesi) Prof. Dr. Hayati AYDIN (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi) Prof. Dr. Hüseyin HANSU (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. İbrahim YILMAZ (Atatürk Üniversitesi) Prof. Dr. İlyas ÇELEBİ (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)</p>

<p>Kapak ve Sayfa Tasarımı R@nin Dijital Tasarım</p> <p>Yazışma Adresi / <i>Corresponding Adress</i> Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 12000 Merkez/BİNGÖL Tel: +90 (426) 2160005 -Fax: +90 (426) 2160035</p> <p>Elektronik posta / <i>e-mail</i> bingolilahiyatdergisi@hotmail.com</p>	<p>Prof. Dr. Mehmet ERDEM (Fırat Üniversitesi) Prof. Dr. M. Halil ÇİÇEK (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi) Prof. Dr. M. Mahfuz SÖYLEMEZ (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. Mehmet KUBAT (İnönü Üniversitesi) Prof. Dr. Metin YİĞİT (Dicle Üniversitesi) Prof. Dr. Muhammed ÇELİK (Dicle Üniversitesi) Prof. Dr. Musa Kazım YILMAZ (Harran Üniversitesi) Prof. Dr. Musa YILDIZ (Gazi Üniversitesi) Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN (Atatürk Üniversitesi) Prof. Dr. Necmettin GÖKKIR (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. Nurettin CEVİZ (Gazi Üniversitesi) Prof. Dr. Osman GÜRBÜZ (Atatürk Üniversitesi) Prof. Dr. Osman TÜNER (Kilis 7 Aralık Üniversitesi) Prof. Dr. Ousama EKHTİYAR (Bingöl Üniversitesi) Prof. Dr. Ömer Mahir ALPER (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. Ömer PAKIŞ (Hakkâri Üniversitesi) Prof. Dr. Reşat ÖNGÖREN (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. Sahip BEROJE (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi) Prof. Dr. Mehmet KATAR (Ankara Üniversitesi) Prof. Dr. Şaban Ali DÜZGÜN (Ankara Üniversitesi) Prof. Dr. Şamil DAĞCI (Ankara Üniversitesi) Prof. Dr. Şehmus DEMİR (Gaziantep Üniversitesi) Prof. Dr. Şuayip ÖZDEMİR (Amasya Üniversitesi) Prof. Dr. Vecdi AKYÜZ (İstanbul Aydın Üniversitesi) Prof. Dr. Yusuf Ziya KESKİN (Harran Üniversitesi)</p>
--	--

Sayı Hakemleri/Referee Board of This Issue

Prof. Dr. Abdullah ÜNALAN (Siirt Üniversitesi), Prof. Dr. Ahmet KAYACIK (Erciyes Üniversitesi), Prof. Dr. Eyyüp TANRIVERDİ (Dicle Üniversitesi), Prof. Dr. Hüseyin HANSU (İstanbul Üniversitesi), Prof. Dr. Murat ŞİMŞEK (Karabük Üniversitesi), Prof. Dr. Nazim HASIRCI (Gaziantep Üniversitesi), Prof. Dr. Necdet TOSUN (Marmara Üniversitesi), Prof. Dr. Osman ŞAHİN (Ondokuz Mayıs Üniversitesi), Prof. Dr. Ousama EIKHTIAR (Bingöl Üniversitesi), Prof. Dr. Özlem SÖĞÜTLÜ ERİŞGİN (TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi), Prof. Dr. Recep ÇİĞDEM (Harran Üniversitesi), Prof. Dr. Sabri TÜRKMEN (İnönü Üniversitesi), Prof. Dr. Süleyman GÖKBULUT (Dokuz Eylül Üniversitesi), Doç. Dr. Ali Aslan TOPÇUOĞLU (Trabzon Üniversitesi), Doç. Dr. Adnan ALGÜL (Gaziantep Üniversitesi), Doç. Dr. Adnan ARSLAN (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi), Doç. Dr. Enes ERDİM (Fırat Üniversitesi), Doç. Dr. İbrahim YILMAZ (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Lokman BEDİR (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi), Doç. Dr. Menderes GÜRKAN (Erciyes Üniversitesi), Doç. Dr. Muhammed Tayyip KILIÇ (Dicle Üniversitesi), Doç. Dr. Mustafa ÖNCÜ (Mersin Üniversitesi), Doç. Dr. Naim DÖNER (Bingöl Üniversitesi), Doç. Dr. Şükran FAZLIOĞLU (Marmara Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahman HENDEK (Sakarya Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Derviş MÜEZZİN (Ondokuz Mayıs Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Aslam JANKIR (Mardin Artuklu Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Ayşe ŞENTEPE LOKMANOĞLU (Sakarya Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Cemil LİV (Karatekin Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Hasan ÖZKET (Kırklareli Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi İslam DEMİRCİ (Giresun Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ŞANVER (Bursa Uludağ Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Mesut SANDIKÇI (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Cevat ACAR (Mardin Artuklu Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Zeki UYANIK (Mersin Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Muhammad Nur Yusuf (İnönü Üniversitesi), Doç. Dr. Mustafa GÜNERİGÖK (Sakarya Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Nurdoğan TÜRK (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Osman BAYDER (Erciyes Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Seyyid SANCAK (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Sema ÖZDEMİR (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Ramazan KORKUT (Bingöl Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Teceli KARASU (Muş Alparslan Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Tuncay KARATEKE (Fırat Üniversitesi), Doç. Dr. Turgay GÜNDÜZ (Bursa Uludağ Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Zeynep SAĞIR (Fırat Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Üzeyir KÖSE (Kilis 7 Aralık Üniversitesi), Dr. Abdullah YILDIRIM (İstanbul Medeniyet Üniversitesi), Dr. Adem ERYİĞİT (Iğdır Üniversitesi),

İÇİNDEKİLER

İslam Hukukunun Roma Hukukundan Etkilendiği Tezini Eleştiren Batılı Bir Hukukçu: S.V. Fitzgerald.....	1
Zerdüşîlik Ve İşrakîlik'te Tanrısal Karizma: Hurra.....	21
Es-Sumeysir'in İnziva Şiirlerinin Üslupsal Uygulamaları.....	34
Klasik Dönem Fıkıh Usûlü Literatüründe Edebü'l-Fetvanın Yeri.....	54
Mu'tezile Ekolünü Belâgata Sevk Eden Muhtemel Faktörler	72
Modern Dönem Sünnî Ve Şîî Kaynaklarda Hz. İsâ'nın Nüzûlü Tartışması -İbn Âşûr Ve Tabâtabâî Örneği-	93
Kur'an-ı Kerim'deki Harf-i Cerlerin Anlamı Ve Anadili Arapça Olmayanlara Öğretimi	109
Medeni Hukukla Mukayeseli Olarak İslam Hukukunda Evlenmenin Geçici Engelleri	125
Molla Muhammed Saîd Ve "Risâletü Fethî'r-Rahmân Fi'r-Reddi 'Ala Munkirî't-Talâki's-Selâs Ve Talaki's-Sekrân" İsimli Risalesinin Tahkik Ve Değerlendirmesi	140
Şâfiî Mezhebinde Fetvâ Usûlü Ve Mezhep İçi Görüşler Hiyerarşisi (Muhammed El-Kürdî'nin <i>El-Fevâidü'l-Medeniyye</i> Adlı Eseri Bağlamında).....	159
Esmâ-İ Sitte'nin İ'râbı Üzerine Bazı Değerlendirmeler.....	175
Öğrencilerin Dijital Ortamlar Üzerinden Yapılan Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Derslerine Yönelik Tutumları (Sivas Zara İlçesi Örneği)	187
İletişim Ve Mantık Arasındaki İlişki.....	205
Osmanlı Hukûk-I Âile Kararnâmesi'nde Hanefî Mezhebinin Görüşü Dışında Kanunlaştırılan Fikhî Görüşlerin Analizi	214
Telâzüm Delilinin Fıkıh Metodolojisindeki Yeri.....	233
Hanefî Mezhebine Göre İbadetler Ve Muâmelât Örnekleminde Taayyün Kavramı	252
Aile Danışmanlığında Maneviyat Boyutunun Önemi.....	263

EDİTÖRDEN / EDITORIAL

Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2021 Haziran 17. sayısı, bilim dünyasına yeni bir katkı sunmanın kıvancını duyarak yayınlandı.

Bilimsel çalışmaların tüm olumsuz koşullara rağmen devam etmesi ve tüm dergilerde olduğu gibi dergimize yoğun bir şekilde makale gönderilmesi son iki sayıdır yaşadığımız en zor süreçler arasında yerini almıştır. Çok sayıda makale teveccühüne mazhar olmak aynı zamanda çalışmaların değerlendirme süreçlerini sürdürmek ve gelen çalışmalar içinde alan editörleri ve hakem değerlendirmeleri ile yayınlanabilecek olanları seçmek editör kurulunu oldukça zorlamıştır.

Her türlü zorluğa rağmen editör kurulunun bu süreçte güçlendirilmesi ve alan çeşitliliği göz önüne alınarak yeni çalışma partnerlerini dergiye kazandırmak için yoğun çaba sarfedilmiş ve bu büyük oranda başarılmıştır.

Dergimizin bir sonraki hedefi uluslararası alanda bilinirliğini arttırmak, ulusal ve uluslararası hakem ve danışman kurullarını çeşitlendirmektir. Bu amaç doğrultusunda dünyanın çeşitli ülkelerinde, saygın üniversitelerde alan ile ilgili editör, hakem ve danışman çeşitliliğini arttırmaya yönelik çalışmalar başlatılmıştır.

Amaçlarımız doğrultusunda, bilim dünyasına nitelikli yazıların devamının getirilmesi için, fakültemiz bünyesinde bulunan çalışma partnerleri, farklı üniversitelerden yeni ekip üyeleri ile güçlendirilerek akademik camiada ses getirecek nitelikte bir dergi ile hayatına devam etmesidir.

Son dönemlerde pandemi nedeniyle farklı boyutlarda yazılara menşe olan akademik dergiler içinde dergimizde yer almış ve önceki sayıda başlayan online eğitim/davranış/bilimsel çalışmalar şeklinde üretilen akademik makaleler dergimizde yerini almıştır.

Dergimiz klasik ve modern eğitim ve İslami ilimler arasında bir köprü olarak alanın tüm bilim dallarına yönelik pozitif yaklaşımını sürdürmektedir.

Son dönemde özellikle pandemi nedeniyle bilim insanlarının yoğun makale yazımına şahit olmaktayız. Bu da pozitif getirileri olan bir davranışın yanında negatif yönleri de olan bir durumdur. Çok sayıda gelen makaleler arasında en iyisini seçmek editör kurulu ve doğal seyri açısından hakem süreçlerinin en iyi şekilde yönetilmesini gerektirmektedir. Bu nedenle dergimiz hakem süreçlerini geliştirmek için, gelen makalelerin alanına göre, özenle seçilen alan editörleri ve hakemlerle çalışmaya azami gayret göstermektedir. Son sayıda daha önce nicel olarak az sayıda kullandığımız ön değerlendirme aşamasında doğrudan alan editörünün görüşünün alınmasıdır. Doğal olarak alan ile ilgili alan editörünün değerlendirmesi hem makalenin niteliğini hem de değerlendirme süreçlerinin daha sağlıklı yürümesini sağlamıştır.

Akademik bir derginin tüm alanlarının en iyi şekilde doldurulması ve bilim dünyasına nitelikli veriler sunulması elbetteki tüm süreçlerde yer alan geniş bir ekip çalışmasının sonucudur. Bu sayıda özverili çalışmalarıyla derginin son halini almasında emeği olan editör kurulu üyelerine, hakemlerimize, değerlendirme ve yönetim kurullarına teşekkür ederim.

Doç. Dr. Nebi BUTASIM

Telâzüm Delilinin Fıkıh Metodolojisindeki Yeri

The Place Of The Evidence Of Necessity In The Fıqh Methodology

Muhammed Latif ALTUNDr. Öğr. Üyesi Ardahan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü,
İslam Hukuku Anabilim DalıAssist. Prof. Ardahan University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic
Sciences, Department of Islamic Law,

Ardahan/TURKEY

mlatif7263@hotmail.com

Orcid: 0000-0003-3186-4664

Doi: 10.34085/buifd.891108

Öz

Fıkhî hükümler öncelikle Kur'ân, sünnet, icmâ ve kıyas delillerinden istinbât edilir. Fıkhî metodolojisinde ilk üçü naklî, kıyas ise kısmen aklî olarak bilinen bu delillere edille-i erba'a denir. Genel itibariyle fakihler bu deliller hakkında görüş birliği etmiştir. Fıkhî hükümlerin istinbât edildiği ikinci kategorideki deliller ise istislâh olarak bilinen istidlâl, bazı usulcülere göre onun bir kısmı olan telâzüm, istishâb, şeru men kablenâ gibi delillerdir. Bunlar da ihtilaflı olan delillerdir. Fukahayı edille-i erba'anın dışında farklı deliller aramaya iten sebep, delillerin sınırlı, meselelerin sınırsız oluşudur. Fıkhî ameli mesele ve problemlerin halli için delil arayışına giren usulcüler başta edille-i erba'aya, bunlarla çözüm bulunmaz ise diğer delillere müracaat etmişlerdir. Bu farklı delillerin belirlenmesinde kişisel yetenek, örf, kültür, muhit ve yöntem gibi farklılıkların etkili olduğu söylenebilir. Genel itibariyle telâzüm delili de usulcüler arasında ihtilaflı deliller arasında sayılır. Usulcülerin bir kısmı bu delili kabul etmiş ve fıkhî hükümleri tespit etme faaliyetinde kullanmıştır. Buna rağmen bu delil yeterince ilgi görmemiş, hakkında müstakil çalışmalar yapılmamıştır. Hâlbuki telâzüm delilini ve Kıyâsü'l-aks, Kıyâsü'l-iktiranî, Kıyâsü'l-istisnâ ve Kıyâsü'd-elâle olan kısımlarını kavrayan kimse fıkhî hükümlerin istinbatı noktasında meleke kazanır. Öneme binaen bu çalışmada telâzüm delili ele alındı. Başta bu delilin Kur'ân ve sünnetteki yerine değinildi ve bu bağlamda örneklere yer verildi. Daha sonra bu delilin tarihi seyri, müşahhas hale gelmesi, usulcülerin onu konumlandıkları yeri, telâzümün çeşitleri, fıkhî usulünde hüccet kabul edilip edilmediği ve ne ölçüde kullanıldığı ele alındı.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Fıkıh Usûlü, Kıyas, İstidlâl, Telâzüm.

Abstract

Fiqh Provisions are primarily derived from the Quran, sunnah, ijma, and analogy evidence. These evidences, which are known as transmitted evidences in fiqh methodology, are called edille-i erba'a. The scholars agreed on this evidence. The evidence in the second category in which fiqh judgments are based is the evidences such as istidlal, telazum, istishab, sharu men kablena. These are also controversial evidence. The reason that prompts fukaha to look for different evidence other than edille-i erba is that the evidence is limited and the issues are limitless. Methodologists who searched for evidence for the solution of legal issues and problems in fiqh applied to edille-i erba'a, and if no solution was found here, applied to the other evidence. It can be said that differences such as personal abilities, customs, culture, environment, and method are effective in determining different evidence. Generally, evidence of telazum is also controversial evidence among the methodologists. Some of the methodologist scholars accepted this evidence and used it in determining fiqh provisions. Despite this, this evidence has not received enough attention, and there have been no independent studies on it. However, a person who grasps the proof of telazum and the parts that are Kiyâsü'l-aks, Kiyâsü'l-iktiranî, Kiyâsü'l-istisnai, Kiyâsü'd-elâle gains experiences at the point of restatement of fiqh provisions. Due to its importance, the evidence of telazum

was discussed in this study. At first, the place of this evidence in the Quran and Sunnah was mentioned and examples were given in this context. Then, the historical course of this evidence, turning into concrete, the place where the methodologists positioned it, the types of telâzüm, whether it is accepted as an argument in legal methodology, and to what extent it was used were discussed.

Keywords: Fiqh, Fiqh Methodology, Analogy, İstidlâl, Telâzüm.

Giriş

Usulcülerin, şer'î amelî hükümlere ulaştırılan delilleri tespit ederken, farazî düşünce ve varsayımlardan hareket etmedikleri bilinen bir gerçektir. Şer'î delillerin tespit edilmesinde birtakım âyet ve hadisler etkili olmuştur. "...Anlaşamadığımız konuları Allah'a ve Resülüne götürün..." anlamındaki âyet¹ ve Mu'âz b. Cebel'in Yemen'e gönderilmesi hakkındaki rivayet bunların başında gelmektedir. Nitekim âyette anlaşmazlıkların önce Kur'an'a daha sonra sünnete arz edilmesi istenmektedir. Mu'âz'ın hadisinde ise Hz. Peygamber ona şer'î amelî problemlerin halledilmesi noktasında nasıl bir yöntem izleyeceğini sorduğunda onun cevabı şu şekilde olmuştur: "Önce Allah'ın kitabında bulunan hükme göre hüküm veririm. Onda bulamazsam sünnete göre hüküm veririm. Onda da bulamazsam görüşüm ile içtihat etmekten geri durmam."² Hz. Peygamber onun bu cevabından memnun olmuş ve hamd etmiştir. Hadis kaynaklarında bu rivayete benzer birçok hadis bulunmaktadır.³ Usulcüler onun "İçtihat etmekten geri durmam" şeklindeki ifadesi ile diğer delilleri kastettiği görüşündedirler.⁴ Literatürde tespit edilen bu delillerin tümüne *edille-i şer'iyye* ya da *edilletü'l-ahkam* denilmiştir.⁵

Deliller, içerdiği bilginin kaynağı açısından naklî ve aklî, bunlardan elde edilen sonucun başka ihtimallere açık olup olmaması açısından kat'î ve zannî gibi bir tasnife tabi tutulmaktadır. Delillerin tasnifi ve öncelikli sıralanışında da bu ayırım etkili olmuştur. Usulcüler, şer'î amelî hükümleri elde etmek için ilk önce dört delil anlamında olan edille-i erba'a yani Kur'an, sünnet, icmâ ve kıyas delillerine müracaat etmişlerdir. Fetihler yaygınlaşıp Müslümanlar çoğalınca yeni meseleler, farklı problemler ortaya çıkmıştır. Böylece bu dört delilin dışında farklı delillere başvurmak kaçınılmaz hale gelmiş ve başka deliller tespit edilmiştir. Bu deliller *istidlâl*, *telâzüm* ve *istishâb* gibi delillerdir. Birinci gruptaki deliller bütün usulcüler tarafından kabul edildiği için üzerinde ittifak edilen deliller; ikinci grupta yer alanlar ise bütün usulcüler tarafından kabul edilmediği için ihtilafli deliller olarak bilinmektedir.⁶

Usulcülerden bazıları istidlâl başlığı altında telâzüm deliline yer vermektedir. Telâzüm delili aklî delillerin başında gelmektedir. Bu delilin temelinde aklen iki şeyin birbirini gerektirmesi yatmaktadır. Bu yüzden telâzüm delili mantıkî kıyas sayılmıştır. Fakat bazı usul kaynaklarında telâzüm deliline, edille-i erba'adan olan fikhî kıyasın sonunda yer verilmektedir.⁷ Bu uygulama hem mantıkî hem de fikhî kıyas türünde hükümlere ulaşma noktasında aklın rolünün bulunmasından ve telâzüm delilinin, edille-i erba'anın dışındaki delillerde daha öncelikli

¹ en-Nisa 4/59.

² Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Müsnedü İmâm Ahmed b. Hanbel*, (thk. Şuayb Arnavut), (yy.: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 36: 333 (No. 22007).

³ İçtihat etmenin mümkün olduğuna işaret eden farklı âyet ve hadisler için bk. Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 1414/1994), 4: 23.

⁴ Abdülvehhab, Hallâf, *İlmü usûli'l-fikh ve hulâsetü târihi't-teşri'*, (Mısır: Matba'atü'l-meydânî, ts.), 25.

⁵ Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Müstesfâ*, thk. Muhammed Abdüsselam Abdüşşafi, (yy.: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1413/1993), 80; Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Hacib, *Muhtasarü'l-müntehâ*, (İsfahânî'nin *Beyânü'l-Muhtasar'* ile birlikte), thk. Muhammed Mazhar Bekâ, (Suudi Arabistan, Dârü'l-Medenî, 1406/1986), 1: 453.

⁶ Gazzâlî, *el-Müstesfâ*, 80.

⁷ Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Minhâcü'l-vusûl*, (*el-İbhâc* şerhi ile birlikte), (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-İlmiyye, 1420/1999), 3: 164; Ebû'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî et-Tûfî, *Şerhu muhtasari'r-Ravda*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin, (yy.: Müessesetü'r-Risâle, yy., 1987), 3: 168.

olmasından kaynaklanmaktadır. Diğer bazı kaynaklarda ise üzerinde ittifak edilen edille-i erba'adan sonra beşinci sırada istidlâl deliline daha sonra bunun bir kısmı olan telâzüm deliline yer verilmektedir. Telâzüm delilinden sonra ve istidlâl başlığı altında *istishâb, şer'u men kablênâ, mesalihü'l-mürsele* gibi deliller zikredilir. Bu delillerin tamamının istidlâl başlığı altında zikredilmesinin sebebi istidlâlin, hükümlere ulaşma talebi noktasındaki zihni faaliyet olan geniş çerçeveli anlamından kaynaklanmaktadır. Esasen Kur'an, sünnet ve icmâi nakli delil, diğerlerini de aklın desteğiyle bu delillerden hüküm istinbat etme metotları olarak değerlendirmek de mümkündür. Bu durumda akıl, delilleri anlama ve mevcut ilkesel metotları işleme melekesi konumunda olur.⁸ Bu düşünceden hareketle istidlâl kavramının kapsamını geniş tutanlar olmuştur. Ayrıca telâzüm delilinin aklî-mantıkî birtakım öncüllere dayanması, nâstan anlaşılabilir genel nitelikli küllî hükümlerden cüzî hükümlere telâzüm vasıtasıyla ulaşılması onun aklî deliller arasında zikredilmesine sebep olmuştur.

Tehânevî (v. 1158/1745) istidlâl delilini tarif ettikten sonra şu ifadeyi kullanmıştır: "Bilmiş ol ki usulcüler istidlâlin kısımları hakkında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu görüşlerin en doğrusu istidlâli üç kısma ayıran görüştür. Birincisi illet olmadan iki hükmün birbirini telâzüm etmesi/gerektirmesi delilidir. Zira hükmün tespit edilmesi illet vasıtasıyla olursa fikhî kıyas olur."⁹ Onun bu ifadesinden telâzüm delilinin istidlâlin bir kısmı ve aklî faaliyet anlamında olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca onun "illet olmadan iki hükmün birbirini gerektirmesi" şeklindeki ifadesi de telâzüm delilinin bu yönüyle fikhî kıyastan ayrıldığını bildirmektedir. Zira illet, fikhî kıyasın temel unsurlarından sayılır. Telâzüm delilinin öncüllerinin dizilişi, hükme delâletinin kat'î oluşu gibi özellikler göz önüne alınırsa mantıkî kıyasla olan benzerliği ortaya çıkacaktır.¹⁰ İbnü'l-Hümâm'ın (v. 861/1457) da telâzüm delilini iktirânî ve istisnâî olmak üzere iki kısma ayırması, onun telâzüm delilini mantıkî kıyastan saydığını göstermektedir. Zira iktirânî ve istisnâî kıyas çeşitleri mantıkî kıyasın birer türleridir.¹¹ Telâzüm delilini fikhî kıyasın başlığı altında ele alan usulcüler ikisinin aynı delil olduğunu iddia ettiklerinden değil muhtemelen her ikisinde de birbirine benzetilen karşılıklı iki şeyin olması ve bunlar arasında irtibatın bulunması özelliğinden yola çıkarak bu yönde bir uygulamada bulunmuşlardır.

Genel itibarıyla müteakdim ve müteahhir usulcülerin kitaplarında telâzüm deliline yer vermeleri ve onu fikhî hükümlerin tespitinde kullanmaları bu delili edille-i şer'iyeden saydıkları anlaşılmaktadır. Fakat Türkçe olarak edille-i şer'iyenin birçoğu hakkında müstakil çalışmalar yapılmışsa da telâzüm delili ile ilgili olarak Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi'nde bulunan telâzüm maddesi hariç ne tez ne de makale tarzında müstakil herhangi bir çalışmaya rastlayamadık.¹² Öte yandan lafzın manaya delâletinin bir kısmı olarak iltizam delâleti ile alakalı başka bir çalışma da mevcuttur.¹³ Arapça olarak ise *el-İstidlâlü bi't-telâzüm ale'l-kavâidi'l-usûliyye* ismiyle basılmamış bir tez ve aynı tezdin üretilmiş bir makale bulunmaktadır. Fakat bu çalışmada da daha çok telâzüm delili ile alakalı örneklerle ağırlık verildiği görülmektedir.¹⁴

⁸ Hüseyin Algül vd., *İlmihal-I*, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 1: 144

⁹ Muhammed b. Ali b. Kadî et-Tehânevî, *Mevsu'atu keşşâfi istilâhi'l-fünûn ve'l-ulûm*, thk. Ali Dahruc, (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1996), 1: 152.

¹⁰ Muhammed Yahya b. eş-Şeyh Emân el-Mekkî, *Nüzhëtü'l-müştak şerhü'l-Lüma'*, (Mekke: el-Mektebetü'l-ilmîyye, ty.), 674; Mehmet Selim Aslan, "İslam Hukuku Metodolojisinde Mantıkî Kıyasın Delil Değeri". *İslam Hukuku Araştırmalar Dergisi*, sy. 35, 2020, 81.

¹¹ Kemalüddin Muhammed b. Abdülvâhid b.Hümâm, *et-Tahrîr fî usûli'l-fikh*, (Mısır: Mustafa Elbânî el-Halebî, 1351), 520.

¹² Ömer Türker. "Telâzüm", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40: 394.

¹³ Fetullah Yılmaz, "Mutabakat, Tazammun ve İltizam Delâletinin Kökeni ve Fıkıh Usûlüne Girişi" Usûl İslam Araştırmaları, Sayı: 26, Temmuz-Aralık 2016, s. 101- 136.

¹⁴ Bk. Abdullah b. Ahmed b. Abdullah et-Tevm, *el-İstidlâlü bi't-telâzüm ale'l-kevâidi'l-usûliyye*, (Suudi Arabistan: Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd, 1427).

Telâzüm deliline fıkıh usûlü, mantık ve cedel kitaplarında kısa ve öz olarak yer verilmiştir. Fakat fıkıh usulünde telâzüm delili önemli sayıldığı halde bu konu için müstakil başlıklar açılmadığı, ona gerekli ehemmiyet gösterilmediği, diğer deliller için yapılan geniş yorumların bu delil için yapılmadığı; aksine istidlâl delili içinde değerlendirildiği görülmektedir.¹⁵ Bu yüzden çalışmamızda telâzüm delili müstakil bir şekilde ele alınacak ve bununla ilgili malumatlara ana hatlarıyla yer verilecektir. Zira telâzüm delilinin ayrıntılarıyla ele alınması bir makale çalışmasının çok üstündedir.

Usulcülerin telâzüm delilini istidlâl başlığı atında ele almalarından dolayı öncelikle istidlâl kavramının irdelenmesi gerekir. Böylece konu bütünlüğü de sağlanmış olacaktır.

I. İstidlâl Kavramının Mahiyeti

İstidlâl kavramı delle (دَلَّة) mücerred fiilin istif'âl babının mastarıdır. Sözlükte çıkarım ve medlüle ulaşmak için delil talep etmek anlamında¹⁶ olan istidlâl, terminolojide genel ve özel olmak üzere iki şekilde tarif edilir.¹⁷ Genel olarak bir kimsenin Kur'ân, sünnet ve icmân da içinde olduğu bütün delillerden hüküm talep etme faaliyetidir. Özel olarak ise bu delillerin dışında kalan diğer delillerden hüküm talep etmektir.¹⁸ Âmidî (v. 631/1233) ve İbn Hâcib (v. 646/1249) de istidlâl kavramını tarif ederken onun genel ve özel anlamına vurgu yapmışlardır.¹⁹ Onlardan önce Cüveynî (v. 478/1085) istidlâl kavramını müstakil bir başlık altında zikrederek onu şu şekilde tarif etmiştir: "Üzerinde ittifak edilen bir asla dayanmayan ve illet bağı olmadan, aklî ilkeler bağlamında hüküm ifade eden münasip manadır."²⁰ Cüveynî istidlâl delilini nas ve icmâ delilinden ayırmak için "aklî" ifadesini kullanmıştır. Çünkü nas ve icmâ delilleri aklî değil naklî delillerdir. Sem'ânî, istidlâlî "Nassın manalarına dayanarak hüküm talep etmektir." şeklinde tarif etmiştir. Sem'ânî'nin bu tarifinden onun Cüveynî'nin tarifini beğenmediği, Gazzâlî'nin ise yaptığı tariflerde onu takip ettiği görülmektedir.²¹ Fakat Gazzâlî Şifâü'l-ğalîl isimli kitabında istidlâlî "İllet bağı olmadan iki şeyin birbirine benzemesinden hüküm elde etmektir."²² şeklinde tarif etmiştir. Görüldüğü gibi Gazzâlî, telâzüm delilinde olduğu gibi, iki şey arasındaki benzerliği ön plana çıkarmaktadır. Esasen onun, bu tariften sonra, diğer eserlerinde telâzüm delili için ileri sürdüğü vitir namazının sünnet oluşu örneğini zikretmesi,²³ telâzüm delili ile istidlâl delilinin ona göre aynı olduğunu göstermektedir. Âmidî ve daha sonra Sübkî (v. 771/1370) istidlâl deliline beşinci sırada yer vermiş ve istidlâlî "nas, icmâ ve kıyas

¹⁵ Bedri Aslan, *Şâfiî Usulcülere Göre İstidlâl*, (Bursa: Emin Yayınları, 2020), 97; Nail Karagöz, *Haneftî-Mâtürîdî Gelenekte Kıyas İçerikli İstidlâl*, (Ankara: Serüven Kitapevleri, 2015); Hüseyin Örs, *İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin Usûl Düşüncesinde İstidlâl*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2017); Kadir Demiroğlu, *Fıkıh Usulünde İstidlâl Kavramı ve İstidlâl Çeşitleri*, (Bilecik: Edebalı İslamiyat Dergisi, Cilt: I, Sayı: 1, Mayıs/2017).

¹⁶ Ebü'l-Bekâ, Eyyub b. Musa el-Hüseyinî el-Keremî. *el-Külliyât*, thk. Adnan Derviş, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ty.), 114.

¹⁷ Ali b. Muhammed b. Ali ez-Zeyn eş-Şerîf el-Cürçânî. *Kitâbü't-ta'rîfât*, (Beyrut: Dârü'l-Mektebetü'l-İlmiyye, 1983), 17.

¹⁸ Ebü'l-Muzaffer, Mansur b. Muhammed b. Abdilcebbâr es-Sem'ânî. *Kavâti'ü'l-edille fi'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999), 2: 259; Kûrânî, Şihâbüddin Ahmed b. İsmâil, *ed-Dürerü'l-levâmî' fi şerhi Cem'ü'l-Cevâmî'*, thk. Said b. Çalib, (Medine: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 1429/2008), 4: 7.

¹⁹ İstidlâlî farklı tarifleri için bk. Ebü'l-Hasan Seyyifüddin Ali b. Muhammed el-Âmidî, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, thk: Abdürrezzak Afîfî, (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, ty.), 4: 118; İbnü'l-Hacib, *Muhtasarü'l-müntehâ*, (İsfahânî'nin *Beyânü'l-muhtasar'* ile birlikte), 3: 249.

²⁰ Abdülmelik b. Abdillâh b. Yusuf b. Muhammed el-Cüveynî. *el-Bürhân fi usûli'l-fıkıh*, thk. Salah b. Muhammed b. Uveyde, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 2: 161.

²¹ Ebü Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Menhûl min ta'lîkâti'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan Heyto, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1419/1998), 465. Cüveynî ve daha sonraki usulcülerin istidlâlî farklı tanımları için bk. Bedri Aslan, *Şâfiî Usulcülere göre istidlâl*, Yüksek Lisans Tezi, (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, ty.), 38.

²² Ebü Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Şifâ'ü'l-galîl fi beyânî's-şebehi ve'l-muhîl ve mesâlik't-ta'lîl*, thk. Hamd el-Kebîsî, (Bağdat: Matba'tü'l-İrşâd, 1390/1971), 441.

²³ Gazzâlî, *Şifâ'ü'l-galîl*, 441.

olmayandır” şeklinde tarif etmişlerdir.²⁴ Abdülaziz el-Buhârî'nin (v. 730/1330) istidlâli “Zihnin eserden müessire ya da müessirden esere naklolması”²⁵ şeklinde tarif etmesi, telâzüm delilini düşündürmektedir. Nitekim telâzüm, lâzımın melzûmu, melzûmun da lâzımı gerektirmesidir.

Usulcüler, istidlâlin tarifini yaptıktan sonra istidlâl başlığı altında olması gereken delillere yer verirler. Fakat bu deliller hakkında görüş birliği yoktur. Bazıları telâzüm, istishâb ve şer‘u men kablenâ delillerine yer verirken²⁶ bazıları da bunlara ilave olarak sehâbe kavli, istihsân ve mesâlihü'l-mürsele delillerini zikretmişlerdir.²⁷ Diğer bazı usulcüler ise bunlara sedd-i zerâi‘ ve istishâb gibi başka delilleri de ilave etmişlerdir.²⁸ Esasen istidlâl delilinin sadece bunlarla sınırlandırılmaması gerekir. Zira istidlâl kavramı nassa muhalif olmamak kaydıyla delil talep etmek anlamında kullanılırsa bütün delilleri kapsar. Zaten Gazzâlî'nin “istidlâl çatısı altına giren kısımların tamamı zapt edilemez.”²⁹ ifadesi de bu anlamdadır. Hatta İmâm Şâfiî, fikhî kıyası da istidlâl kapsamında değerlendirmiştir.³⁰ İstidlâl başlığı altında Âmidî birinci sırada telâzüm deliline yer verirken,³¹ Sübkî ise telâzümün kısımları olan Kıyâsü'l-istisnâi, Kıyâsü'l-iktirânî ve Kıyâsü'l-aks delillerini zikreder.³²

Delil talep etme yöntemi aklî, hissî, şer‘î ve bunlardan mürekkep olmak üzere dört şekilde mümkündür. Mesela olumsuz-olumlunun (müspet-menfi) aynı anda vücut bulmasının mümkün olmaması aklî; renkleri görmek ve tatları almak hissî; şer‘î hükümlerin tespit edilmesinde âyet ve hadislere dayanmak naklî istidlâl yoludur. Şer‘î hükümlere ulaşma noktasında mütevâtir hadislere dayanmak ise mürekkep olan istidlâl yöntemidir. Zira tevatür yoluyla bize ulaşan hadise dayanmak şer‘î, büyük bir topluluğun haber vermesi ve haberin duyulması hissî, aklın onların yalan üzere birleşmelerini imkânsız görmesi ise aklîdir.³³ Görüldüğü gibi delil talep etme anlamındaki istidlâl aklî olabildiği gibi naklî de olabilmektedir.

II. Telâzüm Kavramının Mahiyeti

Sözlükte gerekmek, gerektirmek, sabit olmak ve iki şeyin birbirini gerektirmesi anlamında kullanılan telâzüm,³⁴ terminolojide; illet olmadan iki meselenin/hükümün birbirinden ayrılmadığını ve birbirini zorunlu olarak gerektirdiğini ortaya koymaktır.³⁵ Genel itibariyle telâzüm delili akıl yürütme faaliyetidir. Kur‘ân ve sünnette telâzüm kavramı geçmese de birtakım meselelerin telâzüm delili yani akıl yürütme ile izah edildiği görülür.³⁶ Mesela “Eğer yerde ve gökte Allah’tan başka ilahlar bulunsaydı kesinlikle yerin, göğün düzeni bozulurdu.”³⁷ mealindeki âyet telâzüm delili için bir örnektir. Yani yer ve gökteki düzenin bozulmaması

²⁴ Âmidî, *el-İhkâm*, 4: 118; Ebû Nasr Tâciiddîn Abdülvehhâb b. Alî es-Sübkî, *Cem‘u'l-cevâmi‘ (Teşnîfü's-sâmi‘ ile birlikte)*, thk. Seyyid Abdülaziz, (Mekke: Mektebetü Kurtube, 1418/1998), 3: 408.

²⁵ Abdülaziz b. Ahmed b. Muhammed Alaüddin el-Buhârî. *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûl'l-Pezdevî*, (yy.: Dârü'l-Kütübü'l-İslâmî, ty.), 1: 67.

²⁶ İbnü'l-Hacib, *Muhtasarü'l-Müntehâ*, (İsfehânî'nin *Beyânü'l-muhtasar‘ı* ile birlikte), 3: 250.

²⁷ Emîr Pâdişâh, Muhammed Emin b. Mahmud el-Buhârî, *Teysîrü't-Tahrîr*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983), 1: 34.

²⁸ Nâsirüddin, Ebû Said Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Mirsâdü'l-efhâm ilâ mebdâii'l-ahkâm*, thk. Hasan b. Abdîrahman, (Suudi Arabistan: Câmî‘atü İmâm Muhammed, 1430), 1004.

²⁹ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 465.

³⁰ Ebû Abdillâh Bedrüddin Muhammed ez-Zerkeşî. *Teşnîfü's-sâmi‘ bi Cem‘i'l-Cevâmi‘*, thk. Seyyid Abdülaziz, (Mekke: Mektebetü Kurtube, 1418/1998), 3: 408; Kefrâvî, Esad Abdülğani, *el-İstidlâlü inde'l-usûliyyîn*, (Kahire: Dârüs's-Selâm, 1423/2002), 479.

³¹ İbnü'l-Hacib, *Muhtasarü'l-Müntehâ*, (İsfehânî'nin *Beyânü'l-muhtasar‘ı* ile birlikte), 3: 250.

³² Sübkî, *Cem‘u'l-cevâmi‘ (Teşnîfü's-sâmi‘ ile birlikte)*, 3: 408.

³³ Ebü'r-Rebî‘ Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî et-Tûfî, *İlmü'l-cezel fi ilmi'l-cedel*, thk. Folfharet Hayınrsh, (Beyrut: Franz Ştayiz, 1408/1987), 39.

³⁴ Türker. “Telâzüm”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 40: 394; Cürcânî, *et-Ta‘rîfât*, 229.

³⁵ İbn Hâcib, *Muhtasarü'l-müntehâ*, 3: 249.

³⁶ Hayrettin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2009, 67.

³⁷ Ayetin metni şu şekildedir: “لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا”. el-Enbiyâ 21/22.

başka ilahların olmamasının gereğidir. Yine Kur'ân'ın Allah'ın kelamı olduğu hakkında nazil olan "Eğer Allah'tan başka birinden gelmiş olsaydı onda birçok tutarsızlık ve çelişki bulurlardı."³⁸ mealindeki âyet de telâzüm deliline örnektir. Çünkü Kur'ân'da tutarsızlığın olmaması, onun Allah tarafından inzal edildiğini gerektirmektedir. Bize ulaşan birtakım rivayetlerden Hz. Peygamber ve sahâbe döneminde de telâzüm delili yönteminin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Mesela Hz. Peygamber namaz kılarken Ebû Cehil'in kendisine zarar vermek istemesi hakkında rivayet edilen "Eğer o bana zarar vermiş olsaydı, melekler onun bütün uzuvlarını sıkıca tutarlardı."³⁹ şeklindeki hadis telâzüm delili için bir örnektir. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in "Benim bildiğimi bilseydiniz az güler çok ağlardınız."⁴⁰ ifadesinde de telâzüm delili kullanılmıştır. Sa'd b. Mu'âz'dan rivayet edilen şu hadis de telâzümüne bir örnektir: "Benî Kurayzâ, Müslümanlara karşı savaşmıştır. Müslümanlara karşı her savaşan ve eli silah tutan kimse öldürülür, kadın ve çocukları esir edilir. Sonuç Beni Kurayzâ'nın eli silah tutanı öldürülür, kadın ve çocukları esir edilir." Burada birinci ve ikinci yargılar (mukaddimeler) birer hüküm ifade etmekte ve bu iki hüküm arasında sonucu gerektiren bir bağlantı kurulmaktadır.⁴¹ Kur'ân ve sünnette benzer birçok örnek mevcuttur.⁴²

Görüldüğü gibi gerek Kur'ân gerekse sünnette açıkça telâzüm ismi zikredilmezse de ona delâlet eden âyet ve hadisler bulunmaktadır.

Telâzüm kavramı fıkıh usûlü ilminin yanı sıra mantık⁴³ kelam⁴⁴ ve nahiv⁴⁵ gibi ilimlerin de önemli kavramları arasında yer alır. Telâzümünden maksat, illet olmadan iki meselenin ya da hükmün birbirini zorunlu olarak istemesidir. Babalığın oğulluğu, oğulluğun da babalığı gerektirdiği gibi.⁴⁶

Telâzümün karşıtı ise teânüdtür. Teânüd iki şeyin birbirini istememesi ve aynı anda bulunmaması demektir.⁴⁷ Bir sayının aynı anda tek ve çift olmaması örneğinde olduğu gibi. Nitekim bir sayının aynı anda hem tek hem de çift olması mümkün değildir. Gazzâlî telâzüm konusunu "mîzânü't-telâzüm", te'ânüd konusunu ise "mîzânü't-te'ânüd" başlığı altında ele almaktadır.⁴⁸

³⁸ en-Nisâ 4/82.

³⁹ İbn Hanbel, *Müsnedü İmâm Ahmed b. Hanbel*, 14: 425 (No. 8831).

⁴⁰ Hadisin Arapça metni şöyledir: "ألم تعلمون ما أعلم، ليضحكم قليلاً وليكثيركم كثيراً". Hadisin bu formatı telâzüm formatına uygundur. Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh el-Buhârî. *Sahihu'l-Buhârî*, thk. Muhammed Zühayr b. Nasır, (yy.: Dâru Tevkî'n-Necât, 1422), "Tefsîrü'l-Kur'ân", 4621.

⁴¹ Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, 67.

⁴² Bununla ilgili âyetleri görmek için bk. Tûfî, *İlmü'l-cezel*, 90-92. Hadis örneklerini görmek için bk. İbn Hanbel, *Müsnedü İmâm Ahmed b. Hanbel*, 14: 229 (No. 8556) – 20: 263 (No. 12927) – 39: 334 (No. 23938).

⁴³ Mantık ilminde telâzüm konusu kıyasın bir şekli sayılmaktadır. Alem yaratılmışa onun yaratıcısı vardır. Yaratılmış olduğu malumdur. O halde yaratıcısı vardır gibi. (Gazzâlî, *Mihakkün'nazar fi'l-mantık*, 226).

⁴⁴ Kelam ilminde iman, kader ve tevhit ile Kur'ân ve sünnet arasında bulunan telâzüm gibi. Zira bunlar arasında gereklilik ilişkisi bulunmaktadır. (Ebû'l-Hüseyn Yahya b. Ebî'l-Hayr b. Salim el-Umrânî, *el-İntisâr fi'r-reddi al'l-Mu'tezileti'l-eşrâr*, thk. Suud b. Abdilaziz, (Riyad: Edvâu's-Selef, 1419/1999); 1: 57; İbnü'l-Kayyım el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekir, *İ'lâmü'l-muvakki'in 'an Rabbi'l-Âlemîn*, (thk. Muhammed Abdüsselam İbrahim), (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1991), 2: 220).

⁴⁵ Nahiv ilminde de birbirini gerektiren durumlar vardır. Cer harfinin mecrur istemesi, nevâsıp ve cevâzım edatlarının muzâri fiilini, tesviye hemzesinin em (ا) edatını gerektirmesi gibi. Sarf ilminde de müşareke bildiren "tefâele" kalıplarının ikinci bir kişiyi gerektirmesi gibi. (Temmam Hasan Ömer, *el-Lüğatü'l-Arabîyye ma'nâhâ ve mebnâhâ*, (yy.: Alemü'l-Kütüb, 2006), 220).

⁴⁶ Takyuddin Ebû'l-Abbas Ahmed b. Abullah b. Abdilhalim b. Teymiyye. *Câmi'u'l-mesâil*, thk. Muhammed Aziz Şems, (Mekke: Dâru İlmî'l-Fevâid, 1422), 286.

⁴⁷ Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî. *el-Kıstâsü'l-müstekîm*, (Dımaşk: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1413/1993), 38.

⁴⁸ Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-müstekîm*, 38.

Telâzüm delilinin unsurları şunlardır: Melzûm/gerektiren (muktazî), lâzım/gereken (muktezâ), telâzüm (lâzım ve melzûm arasındaki bağlantı) ve telâzüm sıygasıdır. Telâzüm delilinin unsurları şu örnek ile somutlaştırılabilir: Güneş doğarsa aydınlık olur. Güneşin doğması melzûm, aydınlığın olması lâzım, iki yargı arasındaki gereklilik telâzüm, ifadenin kendisi de telâzüm sıygası olur. Telâzüm, aklî, şer'î ve tab'î olmak üzere üç şekilde meydana gelir. Her insanın aynı zamanda idrak eden bir hayvan/canlı olmasını gerektirmesi aklî, güneşin zail olmasının/batıya kaymasının öğle namazını ya da Ramazan ayının orucu vacip kılması şer'î, suyun olmayışının bitkinin de olmaması neticesini doğurması da tab'î telâzümdür.

Usul eserlerinde, telâzüm delili birçok usulcü tarafından zikredilse de yaptığımız araştırmaya göre bu delili, telâzüm ifadesini kullanarak ilk defa ele alan Gazzâlî'dir. O, telâzüm delilini mantık alanında ele alınan *el-Kıstâsü'l-müstakîm* adlı eserinde "mîzânü't-telâzüm" başlığı altında değerlendirirken şu ifadeyi kullanmıştır: "Bir şeyin bir şeyi zorunlu olarak istemesi gerek nefiyde gerekse ispatta ondan ayrılmaz anlamındadır. Lâzımın nefyedilmesi zorunlu olarak melzûmun nefyedilmesini, melzûmun varlığı da zorunlu olarak lâzımın varlığını gerektirmektedir. Fakat melzûmun nefyedilmesi ile lâzımın ispatı arasında herhangi bir gereklilik yoktur."⁴⁹ Gazzâlî bunun için abdest ve namaz arasındaki ilişkiyi örnek verir: "Melzûm olan namazın geçerliliği, lâzım olan abdestin olmasına bağlıdır. Fakat namazın geçerli olmaması abdestin olmadığını gerektirmez. Zira namazın geçerli olmaması başka bir sebebe bağlı olabilir."⁵⁰ Yine Gazzâlî *el-Müstesfâ* isimli eserinde telâzüm delilini mantıkî burhânın ikinci şekli olarak ele aldığı zaman şu ifadeyi kullanmıştır: "Burhânın ikinci şekli telâzümdür. Telâzüm iki öncülde oluşur. Birinci öncül "mukaddem" ve "lâzım" diye adlandırılan iki önermeden oluşur. İkinci öncül ise birinci öncülde geçen önermeden birini ya olumlu ya da olumsuz olarak içerir. Netice ise önermelerden birinin ya kendisini ya da çelişğini/nakîzini verir."⁵¹ Gazzâlî *Mihakkün'nazar fi'l-mantık* isimli eserinde de telâzüm delilini aynı şekilde tarif etmiştir.⁵² Gazzâlî bu son iki eserinde telâzüm delilini tarif ettikten sonra vitir namazının nafil bir namaz olduğunu ispatlamak için telâzüm delilini kullanarak şöyle devam eder: "Eğer vitir namazı herhâlû karda binek üzerinde kılınabilirse o nafilidir. Vitir namazının herhâlû karda binek üzerinde kılınabileceği malumdur. O halde vitir namazı nafilidir."⁵³ Gazzâlî'nin bu eserlerinde telâzüm delilinin tarifini yaptıktan sonra fikhî örneklerle yer vermesi telâzüm delilinin fikhî meselelerin hükmünün tespit edilmesinde kullanılabileceğini göstermektedir.

Âmidî, telâzüm delilini şöyle tarif eder: "(Telâzüm) istidlâlin kısımlarından olup doğru olduğu kabul edilen bir yargıdan başka bir yargının doğru olduğu sonucuna varmaktır." Âmidî bu tariftten sonra telâzümün iktirânî ve istisnâî kısımlarını ve bunların farklı şekillerini zikreder.⁵⁴ İbn Hâcib telâzüm kavramını "İllet olmadan iki hüküm arasında meydana gelen gereklilik ilişkisidir." şeklinde tarif etmiştir. Görüldüğü gibi İbn Hâcib, Âmidî'den farklı olarak "illet olmadan" kaydını eklemiştir. İcî (v. 646/1249) onun tanımında geçen "illet olmadan" kaydına atıfta bulunarak "Aksi takdirde eğer aradaki gereklilik illet vasıtasıyla olursa o zaman fikhî kıyas olur."⁵⁵ ifadesini eklemiştir.

İbnü'l-Hümâm (v. 861/1457) istidlâl konusunu ele alırken, telâzüm delilini bunun kısımları arasında zikretmiş ve telâzümün iktirânî ve istisnâî olmak üzere iki nev'inin olduğuna işaret

⁴⁹ Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-müstakîm*, 38.

⁵⁰ Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-müstakîm*, 38.

⁵¹ Gazzâlî, *el-Müstesfâ*, 33.

⁵² Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Mihakkün'nazar fi'l-mantık*, thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî, (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1431), 226.

⁵³ Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-müstakîm*, 38; Gazzâlî, *el-Müstesfâ*, 33.

⁵⁴ Âmidî, *el-İhkâm*, 4: 119.

⁵⁵ Adudüddin Abdurrahman el-İcî. *Şerhü Muhtasari'l-Müntehâ*, (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/204), 3: 553.

etmiştir. Daha sonra bu delilin illet olmadan hükümler arası gerekliliğine vurgu yapmış, aksi halde bunun fikhî kıyas olacağından söz etmiştir.⁵⁶

Suyûtî (v. 911/1505), mülâzeme, lüzûm ve telâzüm kavramlarının üçünü de “bir hükmün başka bir hükmü gerektirmesi.”⁵⁷ şeklinde tarif etmiştir. Ona göre telâzüm kavramı gibi mülâzeme ve lüzûm kavramları da iki tarafın hükümde birbirini gerektirmesi anlamındadır. Buna göre her üç kavram da müteradif kelimelerdir.⁵⁸

İbn Salâh (v. 643/1245) fikhî kıyas ile istidlâl arasındaki farkın ne olduğu yönündeki soruyu şu şekilde cevaplamıştır: “Fikhî kıyasta asıl, fer’ ve illetten söz edilirken istidlâlde ise iki şey arasında bulunan gereklilikten söz edilir.”⁵⁹ Bu ifadeden sonra İbn Salâh birçok kitapta telâzüm için delil olarak gösterilen “Eğer yerde ve gökte Allah’tan başka ilahlar bulunsaydı kesinlikle yerin göğün düzeni bozulurdu.”⁶⁰ mealindeki âyeti zikreder.⁶¹ Onun bu cevabından ve örneklemesinden telâzüm ve istidlâl delillerinin aynı şey olduğu düşüncesine sahip olduğu anlaşılmaktadır.

III. Telâzüm Delilinin Türleri

a) Şekil bakımından telâzüm

Telâzüm delilini zikreden birçok usul kitabı bu delil için herhangi bir şekilden söz etmezler. Daha önce ifade ettiğimiz gibi telâzüm, iki şeyin birbirini gerektirmesi temeline dayanır. Buna göre iki şey ya da iki hüküm arasında gereklilik varsa telâzümden söz edilir. Fakat bu delilin genel itibariyle muayyen bir şekle göre terkip edildiği bazı usulcüler tarafından dile getirilmiştir. Karâfi (v. 684/1285) telâzüm delili için şu şekli tasvir etmiştir: “İki şey arasındaki gereklilik şu şekilde meydana gelir: Melzûmda/birinci yargıda “eğer” anlamında olan lev (لو) ya da “ise” anlamında olan in (إن) veyahut “mademki” anlamında kullanılan lemmâ (لَمَّا) edatları, lâzımda/ikinci yargıda ise lâm (ل) edatı kullanılır. Örneğin *لو كان فيهما آلهة إلا الله لفسدتا* /Eğer yerde ve gökte Allah’tan başka ilahlar bulunsaydı kesinlikle yerin ve göğün düzeni bozulurdu.”⁶² mealindeki âyette (لو) edatı, “هذه الطعام مهلكاً فهو لهو حرام” /Eğer bu yiyecek öldürücü olsaydı haram olurdu” ifadesinde de (إن) edatı kullanılmıştır.⁶³ Beyzâvî’nin (ö. 685/1286) *el-Minhâc*’ını şerh eden Sübkî de Beyzâvî’nin telâzüm delili için göstermiş olduğu örnek bağlamında telâzüm delilinin hangi şekil üzerine gelmesi gerektiğini izah ederken benzer şeylerden söz etmiştir.⁶⁴ O halde telâzüm kalıbının birinci yargısında (لو), (إن) ve (لَمَّا) gibi edatlar, ikinci yargıda ise (ل) edatı kullanılmaktadır. Usulcülerden bazıları bu edatların kullanılması noktasında şöyle bir kural tespit etmişlerdir: Eğer melzûmün hükmü tespit edilirse mademki anlamındaki (لَمَّا) edatı, lâzımın hükmü nefyedilirse/kaldırılırsa eğer anlamındaki (لو) ve ise anlamındaki (إن) edatları kullanılır.

Melzûmün hükmünün tespiti için şu örnek verilir:

Fakir olan kimselerin menfaati için

Mademki baliğ olan kimsenin malına zekât farzdır

⁵⁶ İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 520.

⁵⁷ Abdurrahman b. Ebî Bekir Celâlüddin es-Suyûtî, *Mu'cemu mekalîdi'l-ulûm fi'l-hudûdi ve'r-rûsûm*, thk. Mummed İbrahim, (Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1424/2004), 78.

⁵⁸ Tehânevî, *Mevsu'atu keşşâfi istilâhi'l-fünûn ve'l-ulûm*, 152.

⁵⁹ Osman b. Abdurrahman Ebû Amr Takyuddin b. Salâh, *Fetâvâ İbn Salâh*, thk. Muvaffık Abdullah, (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1407), 1: 204.

⁶⁰ el-Enbiyâ 21/22.

⁶¹ İbn Salâh. *Fetâvâ İbn Salâh*, 1: 204.

⁶² el-Enbiyâ 21/22.

⁶³ Konu ile ilgili geniş bilgi ve örnekler için bk. Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. İdris el-Karâfi, *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl*, thk. Abdürreuf Sad, (yy.: Şirketü't-Tibâati'l-Fenniyye, 1393/1973), 450.

⁶⁴ Takiyyüddin Ebü'l-Hasan Ali b. Abdülkâfi b. Temâm es-Sübkî, *el-İbhâc fi şerhi'l-Minhâc* thk. Ahmed Cemal Zemzemî&Nureddin Abdulcebbâr, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1416/1995), 3: 164.

O halde çocuğun malında da zekât farzdır.

Lâzımın hükmünün nefyi için şu örnek verilir:

Eğer süs eşyasında zekât farz olsaydı, incide de farz olurdu

İncide zekât farz olmadığına göre süs eşyasında da farz değildir.⁶⁵

Melzûm ve lâzımın ispatta birbirine muvafık olmasına tard; nefiyde birbirine muvafık olmasına aks denir.⁶⁶ Örnek vermek gerekirse, boşaması geçerli olan kimsenin zihâr yapması da geçerlidir. Bu ifade müspet bir yargı olduğu için buna tard denir. Fakat zihâr yapması geçerli olmayanın boşaması da geçerli değildir. Bu ifade ise menfi/olumsuz bir yargı olduğu için buna aks denir.

b) *Anlam bakımından telâzüm*

İki hüküm arasında meydana gelen telâzümün, olumlu-olumsuz (isbât-nefiy) anlam bağlamında dört farklı şekli vardır. Bunlar her ikisinin ya müspet ya menfi ya da biri müspet diğeri menfi olan şekillerdir. Şimdi de bunları fikhî örnekler ile verelim:

1- Lâzım ve melzûmun müspet olması: Boşaması geçerli olan kimsenin zihâr yapması da geçerlidir gibi. Boşamanın geçerli olması zihârın geçerli olmasını gerektirmektedir. Bu genel ilkeyi tespit etmek için fakihler detaylı araştırma yapmış ve bu neticeye varmışlardır. Aynı durum bu meselenin aksi için de geçerlidir. Zira boşaması geçerli olmayanın zihârı da geçerli değildir.

2- Lâzım ve melzûmun menfi olması: Niyet olmadan abdest sahih olsaydı, teyemmüm almak da sahih olurdu. Müspet gibi görünen bu ifade aslında menfidir. Çünkü (لو) edatı müspet olan yargıyı menfiye çevirir. Şöyle ki, bu yargı niyetsiz abdestin geçerli olmaması, niyetsiz teyemmümün de geçerli olmamasını gerektirir.

3- Birinci önermenin müspet ikincisinin menfi olması: Mübah olan şey haram değildir cümlesi gibi. Zira bir şeyin mübah olması haram olmamasını gerektirir.

4- Birinci önermenin menfi ikincisinin müspet olması: Caiz olmayan şey haramdır cümlesinde olduğu gibi. Zira bir şeyin caiz olmaması haram olmasını gerektirir.⁶⁷

Telâzüm delilinde her iki yargının birbirini gerektirmesi kat'î olabileceği gibi zannî de olabilir. On sayısının çift olmayı, beş sayısının tek olmayı gerektirmesi kat'îdir. Hacamat aletinin necâseti ise zannîdir. Çünkü hacamat aletinin necis olma ihtimali olduğu gibi henüz bu aletle kimse hacamat yapılmadığı için temiz de olabilir.⁶⁸

IV. Telâzüm Delilinin Çeşitleri

Fıkıh usûlü literatüründe telâzüm delili kapsamında değerlendirilen birtakım kıyas türleri bulunmaktadır. Bu kıyas türlerinde de gereklilik anlamı olduğu için telâzüm delilinin kısımları sayılmışlardır.

1- *Kıyâsü'd-delâle*

Kıyâsü'd-delâle delilini telâzüm delilinin bir kısmı olarak ele alanlar olduğu gibi telâzüm delili ile aynı şey olduğunu savunanlar da olmuştur. Cüveynî delâlet kıyasını "aralarındaki benzerlikten dolayı iki hükmün birbirini gerektirmesi"⁶⁹ şeklinde tanımlamıştır. Cüveynî'nin, yapmış olduğu tarifte benzerlik (شبه) ifadesini kullanıp illetten söz etmemesi, bunun fikhî

⁶⁵ Abdullah b. Ahmed b. Abdullah et-Tevm, *Delîlü't-telâzüm inde'l-usûliyyîn*, (Suûdi Arabistan, Mecelletü'd-Dirâsâtü'l-İctimâ'iyye, Sayı, (40), Nisan, 2014), 73-100.

⁶⁶ Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, 141-142.

⁶⁷ Beyzâvî, *Mirsâdü'l-efhâm*, 1006.

⁶⁸ Recrâcî, *Ref'u'n-nikâb*, 6: 230.

⁶⁹ Cüveynî, *el-Bürhân*, 2: 56.

kıyastan farklı olduğunu göstermektedir. Ayrıca onun iki hüküm arasındaki gerekliliği vurgulaması ise bu kıyasın telâzüm ile aynı olduğunun işaretidir. Üstelik daha sonra boşama ve zihâr arasında bulunan ilişkiyi örnek göstermesi bunun telâzüm deliliyle aynı olduğunun bir başka kanıtıdır. Gazzâlî ise eserlerinin birçoğunda delâlet kıyasının bir fer‘in bir asla kıyas edilmesi şeklinde olmadığı gerekçesiyle fikhî kıyas sayılmayacağını söylemiştir. Bunu da iki şeyden daha genel olanın varlığını daha özel olanın varlığıyla; daha özel olanın yokluğunu da daha genel olanın yokluğu şeklinde tasvir etmiş ve siyahın varlığı rengin varlığını; rengin yokluğu siyahın yokluğunu gerektirmesi örneğini vermiştir.⁷⁰ İsfehânî (v. 749/1349) bu kıyas türünün telâzüm delili ile aynı olduğunu “telâzüm, kıyâsü’-delâlenin kendisidir” dedikten sonra bunu “çünkü delâlet kıyası da birbirini gerektiren iki şeyden birinin varlığı diğerinin varlığını gerektirir”⁷¹ şeklinde gerekçelendirmiştir. İcî ise “telâzüm delilini kıyâsü’-delâle diye isimlendirmekteyiz” ifadesiyle bunların aynı şey olduğunu açık bir şekilde dile getirmiştir.⁷² İbnü’l-Hümâm (v. 861/1457) da delâlet kıyasını illetin zikredilmediği kıyas türü saymış ve iki şey arasındaki gerekliliğe vurgu yapmıştır.⁷³ Abdüşşekür el-Bihârî (v. 1119/1707) de delâlet kıyasını zikrettikten sonra hükümler arasında olan telâzümden/gereklilikten söz eder.⁷⁴ Netice itibarıyla usulcülerin bu görüşlerinden ve ileri sürülen gerekçelerden delâlet kıyası ile telâzüm delilinin aynı şeyler olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan usulcülerden bazıları ise aralarındaki benzerlikten dolayı delâlet kıyasını fikhî kıyas olarak değerlendirmiştir. Bu yüzden Şemseddin el-Mardînî (v. 871/1466) kıyâsü’-delâle kıyâsü’-illeye (fikhî kıyasa) benzediği için bazı usulcülerin delâlet kıyası ile fikhî kıyası aynı kıyas türü saydığını ifade etmiştir.⁷⁵ Bu benzerlikten dolayı İbn Kudâme, Kıyâsü’-delâleyi “İlletleri aynı olan iki durumun hükümlerinin de aynı olduğuna karar vermektir.” şeklinde tarif etmiştir.⁷⁶

2- Kıyâsü’l-aks

Kıyâsü’l-aks, farklı illetlere sahip olduklarından dolayı aslın hükmünün tersini fer‘e vermektir. Mesela çok kusmuk ile abdest bozulmadığına göre az kusmuk ile de bozulmaz. Bunun aksi, az idrar ile abdest bozulduğuna göre çok idrarla da abdest bozulur.⁷⁷ Görüldüğü gibi kusmuk için öngörülen hükmün aksi idrar için öngörülmektedir. Kur‘ân ve sünnette Kıyâsü’l-aks delilinin kullanıldığı birçok âyet ve hadis vardır. O âyetlerden biri şöyledir: “Onunla birlikte başka bir tanrı da yoktur; aksi takdirde her tanrı kendi yarattıklarını alıp bir tarafa çekilir ve mutlaka o tanrılardan biri diğerine baskın gelmeye çalışırdı.”⁷⁸ Kıyâsü’l-aks delilinin kullanıldığı hadislerden biri de şudur: Rivayete göre Hz. Peygamber, “Mümin kimseye hanımıyla ilişkisi de dahil her şeyde sadaka vardır (sevap kazanır).” buyurdu. Sahabe, “Bir kimse şehvetini giderirken de mi sevap kazanır ey Allah’ın Resulü?” diye sorunca, o da

⁷⁰ Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Esâsü’l-kıyâs*, çev. Bayram Pehlivan, (İstanbul: Karakış Basım Matbaa, 2019), 70; Gazzâlî, *el-Müstesfâ*, 329; Gazzâlî, *Mihakkün’nazar fi’l-mantık*, 223.

⁷¹ Ebü’s-Senâ, Şemsüddin Mahmud b. Abdurrahman el-İsfehânî, *Beyânü’l-muhtasar şerhu Muhtasarı İbni’l-Hâcib*, thk. Muhammed Mazhar Bekâ, (Suudi Arabistan: Dârü’l-Medenî, 1406/1986), 3: 249.

⁷² İcî, *Şerhü Muhtasari’l-Münteha*, 3: 551.

⁷³ Kıyâsü’-delâle ile ilgili geniş bilgi için bk. Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid b. Mesud b. Hümâm. *et-Tahrîr*, (*Teyşîrü’t-Tahrîr* ile birlikte), (Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1351/1996), 3: 275.

⁷⁴ Muhibullâh b. Abdüşşekür el-Bihârî, *Müsellemu’s-sübût*, (Leknevî’nin *Fevâtilihü’r-rehamût*’u ile birlikte), (Beirut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2002), 373.

⁷⁵ Şemseddin Muhammed b. Osman b. Ali el-Mardînî, *el-Encümü’z-zâhirât alâ halli elfâzi’l-verekât*, Abdülkerim b. Ali, (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1999), 231.

⁷⁶ Ebû Muhammed Muvaffikuddin Abdullah b. Ahmed b. Kudâme, *Ravzatü’n-nâzir ve cünnetü’l-münâzir fi usul’l-fikh*, (yy.: Müessesetü’r-Reyyân, 2002), 2: 246.

⁷⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed et-Tilimsânî, *Miftâhü’l-usûl ilâ binâi’l-füru’i alâ’l-usûl*, thk. Muhammed Ali Ferkus, (Mekke: Mektebetü’l-Mekkiyye, 1419/1998), 731.

⁷⁸ el-Mü’minûn 23/91.

“Haram bir şekilde şehvetini giderirse günah işlemez mi?” onlar da “Evet ey Allah’ın Resulü” diye cevap verdiler.⁷⁹ Şâfiî’nin bu âyet ve hadisleri delil göstererek birçok meselede bu delile göre içtihat ettiği nakledilmektedir.⁸⁰ Öte yandan İbn Teymiyye, Bâkılânî (v. 403/1013) gibi bazı usulcülerin kıyâsü’l-aks delilini kabul etmediklerini ifade etmiştir.⁸¹ Beyzâvî, kıyâsü’l-aks delili için örnek verdikten sonra bunun telâzüm delilinden sayıldığı telâzüm ve iktiranî kıyasın da fikhî kıyas değil mantıkî kıyas olduklarını ifade etmiştir.⁸² Kıyâsü’l-aks tarifinden de anlaşıldığı üzere aslın hükmünün tersini fer‘e vermek olsa da bunlar arasında ki gereklilik ilişkisi bu kıyasın telâzüm delilinin bir çeşidi olduğunu göstermektedir. Nitekim Râzî (v. 606/1210) ve Karâfî gibi usulcüler “Hakikatte kıyasü’l-aks olarak isimlendirilen delil, telâzüm delilinin nazmıyla yapılmaktadır.”⁸³ ifadesiyle buna işaret etmektedir. Bu ifadede geçen “nazmından” kasıt, telâzüm kalıbında kullanılan edatların bu delilde de kullanılmasıdır. Mantıkçılar ve Gazzâlî kıyâsü’l-aks delilini hulfi kıyas diye adlandırmıştır.⁸⁴

3- Kıyâsü’l-istisnâî (seçmeli kıyas)

Bu kıyas türü iki mukaddimededen oluşur. İki mukaddimededen birincisi iki kaziyeden oluşur. Bu kaziyelerden birisi şart edatı taşır. Öteki mukaddime ise şartın cezâsı olur ve tâlî olarak adlandırılır. Mukaddimelerden birincisine melzûm, tâlî olana ise lâzım denir.⁸⁵ “Eğer yerde ve gökte Allah’tan başka ilahlar bulunsaydı kesinlikle yerin göğün düzeni bozulurdu”⁸⁶ âyetinde bu tür bir kıyas vardır.

Âyetin açılımı şöyledir:

Eğer yerde ve gökte Allah’tan başka ilahlar bulunsaydı kesinlikle yerin göğün düzeni bozulurdu.

Lâkin yer ve göğün düzeni bozulmamıştır.

O halde başka ilahlar yoktur.

Kıyâsü’l-istisnâî, muttasıl/bitişik şartlı ve munfasıl/ayrık şartlı olmak üzere iki kısma ayrılır. Bu kıyas türünde “lakin” ve “fakat” gibi edatlar kullanılır. Muttasıl olan kısım için şu örnek verilebilir:

Eğer nebîz müskirse haramdır.

Fakat o müskirdir.

Öyleyse nebîz haramdır.

Munfasıl olan kısım için şöyle örnek verilir:

Keler ya helaldir ya da haramdır.

Lâkin o helaldir çünkü Hz. Peygamber’in sofrasında yenmiştir.

⁷⁹ Müslim b. el-Haccac Ebü’l-Hasan el-Kuşeyrî, *el-Müsnedü’s-sahih el-muhtasar*, thk. Muhammed Fuat Abdülbaki, (Beirut: Dârü İhyai’t-Türasi’l-Arabî, ty.), “Sadaka” 1006.

⁸⁰ Kur’ân ve sünnetteki örnekler ve Şâfiî’nin bununla ilgili istidlâli için bk. Zerkeşi, *el-Bahrü’l-muhît*, 7: 61.

⁸¹ Takıyuddin Ebü’l-Abbas Ahmed b. Abullah b. Abdilhalim b. Teymiyye. *el-Müsevvede fi usûli’l-fikh*, thk. Muhammed Muhyeddin, (yy.: Dârü’l-Kütübü’l-Arabî, ty.), 425.

⁸² Daha geniş bilgi için bk. Beyzâvî *Minhâcü’l-vusûl (Nihayetü’l-s-sûl şerhi ile birlikte)*, 304.

⁸³ Ebü Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hasan er-Râzî. *el-Mahsûl*, thk. Taha Cabir Feyyaz, (yy.: Müessesetü’r-Risâle, 1418/1997), 5: 15; Ebü’l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. İdris el-Karâfî, *Nefâisü’l-usûl fi şerhi’l-Mahsûl*, thk. Şihabüddin Ahmed, (yy.: Mektebetü Nizâr, 1416/1995), 7: 3059.

⁸⁴ Zekeşi, *Teşnîfü’s-sâmi*, 3: 412. Hulfi kıyas hakkında daha geniş bilgi için bk. Karagöz, *Haneftî-Mâtürîdî Gelenekte Kıyas İçerikli İstidlâl*, 99.

⁸⁵ Harun Bekiroğlu, *Kur’ân Yorumunda Fıkıh Usûlünü İşlevi*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2020), 236.

⁸⁶ el-Enbiyâ 21/22.

Usulcüler bu kısma sebr ve taksim dedikleri gibi te'ânüd de demişlerdir.⁸⁷ Kıyâsü'l-istisnânın birçok usul kitabında telâzüm delili ile aynı olduğu ifade edilmiştir. Gazzâlî de bitişik/muttasıl şartlı kıyas şeklini mîzânü't-telâzüm, munfasıl/ayrık şartlı kıyas şeklini ise mîzânü't-teânüd olarak adlandırmaktadır.⁸⁸ İbn Hâcib, İbnü'l-Hümâm ve Sübkî gibi usulcüler kıyâsü'l-istisnâi delilinin iki şeyin arasında bulunan gerekliliğe delâlet ettiğini ve bu gerekliliğin ifadesi için telâzüm delilinde kullanılan edatların kullanıldığını vurgulamıştır.⁸⁹

4- Kıyâsü'l-iktirânî (kesin kıyas)

Kıyasın sonucu, öncüllerde anlam bakımından bulunup da şeklen bulunmazsa buna iktirânî/kesin kıyas denir. İktirânî kıyaslar, iki kısma ayrılır: Yüklemlerden yapılırsa bunlara "yüklemlerle kesin kıyaslar", eğer öncüllerden biri ya da her ikisi de şartlı olursa bunlara "şartlı kesin kıyaslar" denir.⁹⁰ İktirânî kelimesinden kasıt kelimedenden de anlaşıldığı gibi sebep ve hükmün ya da şart ve hükmün birbiriyle birliktelik yapması demektir. Yani sebep ya da şartın bulunması hükmün de bulunmasını; sebebin ya da şartın bulunmasına bir mâni varsa hükmün de bulunmamasını gerektirir.⁹¹ Celal el-Mahallî (v. 864/1459) Kıyâsü'l-istisnâi ve kıyâsü'l-iktirânî türlerinin mantıkî kıyas kapsamında değerlendirildiğini, mantıkî kıyası da "Doğruluğu kanıtlanan birtakım önermelerden müteşekkil olduğu için sonucun da doğru çıktığı önermelerdir." şeklinde tarif etmiştir.⁹² İbn Hümâm "İstisnâi ve iktirânî kıyas telâzüm delilidirler."⁹³ ifadesini kullanmıştır. Sübkî'ye göre de her iki kıyas türü telâzüm delilinin kısımlarıdır.⁹⁴ Görüldüğü gibi usulcülerin çoğuna göre gerek istisnâi gerekse iktirânî kıyas türleri telâzüm delilinin kısımları sayılmıştır.

İktirânî kıyas için şu örnek verilebilir:

Abdest almak ibadettir.

Bütün ibadetler niyetsiz sahih değildir.

O halde niyetsiz abdest sahih değildir.⁹⁵

İktirânî kıyasın fikhî konularda delil olup olmadığı ile alakalı farklı görüşler ileri sürülmüştür. Usulcülerin büyük çoğunluğu bu kıyas türünün Kur'ân, sünnet, icmâ ve kıyas delilleriyle teyit edilmesi şartıyla delil olabileceğini kabul etmişlerdir.⁹⁶ Tûfî, iktirânî kıyasın delil olduğu hakkında icmâ olduğunu ifade etmiştir.⁹⁷

V. Telâzüm Delilinin Hüccet Oluşu

Usulcüler, fikhî kıyas/analoji/temsil yerine bazen mantıkî kıyas delilini kullanmışlardır. Telâzüm delilinin kısımları olan kıyâsü'l-aks, kıyâsü'l-istisnâi ve kıyâsü'l-iktirânî türleri mantıkî kıyasın birer kısmıdır. Bu deliller nakilden çok aklî deliller kategorisinde yer alırlar. Telâzüm delilinin terminolojik anlamda olmasa da başta Kur'ân'da olmak üzere hadislerde de çok kullanıldığı görülmektedir. Sahabe ve tabiîn tarafından mantıkî kıyas ve telâzüm gibi delillerin şer'î delil kabul edildiği ve kullanıldığı bilinmektedir. Mesela; Hz. Peygamber "Benim bildiğimi

⁸⁷ Kûrânî, *ed-Dürerü'l-levâmi'*, 4: 9.

⁸⁸ Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-müstekîm*, 38.

⁸⁹ İbnü'l-Hâcib, *Muhtasarü'l-müntehâ*, (İsfehânî'nin *Beyânü'l-Muhtasarı* ile birlikte), 1: 130; Sübkî, *el-İbhâc*, 3: 5; İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, (*Teysîrü't-Tahrîr* ile birlikte), 1: 37.

⁹⁰ Karagöz, *Hanefti-Mâtürîdî Gelenekte Kıyas İçerikli İstidlâl*, 95.

⁹¹ Tûfî, *Şerhu muhtasari'r-Ravda*, 2: 7.

⁹² Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî. *Şerhu'l-Celâl el-Mehallî alâ Cem'u'l-Cevâmi'*, (*Attâr Haşiyesi* ile birlikte), (yy.: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, t.y.), 2: 383.

⁹³ İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 520.

⁹⁴ Sübkî, *el-İbhâc*, 3: 5.

⁹⁵ Zekeşi, *Teşnîfü's-sâmi'*, 3: 410.

⁹⁶ Zekeşi, *Teşnîfü's-sâmi'*, 3: 410.

⁹⁷ Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*, 2: 8.

bilseydiniz az güler çok ağlardınız.”⁹⁸ buyurmuştur. Bu ifade telâzüm deliline göre tanzim edilmiştir. Buna göre,

Benim bildiğimi bilseydiniz (melzûm).

Az güler çok ağlardınız (lâzım).

O halde benim bildiğimi bilmiyorsunuz (netice).⁹⁹

İbn Sîrîn’den (v. 110/729) şöyle rivayet edilmiştir: “Ben Abdullah b. Utbe’nin bir yetimin velisine şöyle söylediğini gördüm: “Şayet onun (yetimin) malı olmasaydı ona nafaka vermeni şart koşardım.”¹⁰⁰ Bu cevap istisnâî kıyas tarzında bir cevaptır. Bu cevabın aslı şöyledir:

Şayet onun malı olmasaydı ona nafaka vermeni şart koşardım.

Lakin onun malı vardır.

Bu yüzden ona nafaka vermeni şart koşmadım.

Aynı şekilde tabiünden olan Zührî’den “Zeytinde zekât var mıdır?” şeklinde bir soru sorulunca o da “Zeytin keyfî olduğu için ürünün onda birinin zekât olarak verilmesi gerekir.”¹⁰¹ demiştir. Zührî’nin bu cevabı iktirâni kıyas tarzında verilen bir cevaptır. Cevabın aslı şöyledir:

Zeytin ölçekle alınıp verilmektedir.

Ölçekle alınıp verilen şeyde öşür vardır.

O halde zeytinde de öşür vardır.

Zührî, kısa cevap vermekle yetinmiştir.¹⁰²

Bu ve buna benzer hadis ve nakillere dayanılarak telâzüm delilinin aklî delil sayıldığı ve hüccet olduğu birçok usulcüler tarafından da nakledilmiştir. Konuya ilişkin usulcülerden bazılarının görüşlerini burada zikretmenin, onların bu delile bakış açılarının tespiti noktasında önemli olduğunu düşünüyoruz.

Cüveynî, istidlâl kavramını tanımlarken “aklî ilkeler bağlamında hüküm ifade eden münasip mana”¹⁰³ ifadesini kullanmıştır. Malum olduğu üzere telâzüm delili de istidlâl kapsamında değerlendirilir. O halde telâzüm delili de aklî ilkeler bağlamında hüküm ifade eden delillerden sayılır. Ebü’l-Bekâ’nın (v. 1094/1683), delilleri tasnif ederken telâzüm delilini aklî deliller arasında sayması, telâzüm delilinin aklî delillerden sayıldığını,¹⁰⁴ bu itibarla fikhî hükümlerin tespitinde aklî delil olan telâzümün de kullanılabileceğini göstermektedir. Hatta Beyzâvî (v. 691/1292) ve Tûfî (v. 716/1316) gibi bazı usulcüler aklî olan telâzüm delilini ihtilâflı deliller arasında değil, ittifak edilen deliller arasında ele almışlardır. Nitekim Beyzâvî kıyas konusunun sonunda “kıyâsü’t-telâzüm” başlığı altında telâzüm deliline müstakil olarak yer vermiştir. Onun bu uygulaması, telâzüm delilinin müstakil bir delil olduğunun, aklî olsa da ittifak edilen delillerden sayılması gerektiğinin işaretidir. Üstelik Beyzâvî telâzüm delilini zikretmekle yetinmemiş çocuğun malında zekâtın gerekli olduğunu bu delil ile ispat etmeye çalışmıştır.¹⁰⁵ Diğer taraftan Beyzâvî’nin İbn Hâcib’in *Muhtasarı müntehâ’s-sûl ve’l-amel* isimli kitabına yaptığı *Mirsâdü’l-efhâm* isimli şerh mahiyetindeki eserinde telâzümün deliller

⁹⁸ Buhârî, “Tefsîrül-Kur’ân”, 4621.

⁹⁹ Tevni, *el-İstidlâlü bi’t-telâzüm ale’l-kevâidi’l-usûliyye*, 43.

¹⁰⁰ Ebü Bekir b. Ebî Şeybe Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe, *Musannaf İbn Ebî Şeybe*, thk. Kemal Yusuf, (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1409), 4: 183.

¹⁰¹ Ebü Zekerîyya, Yahya b. Adem el-Kureşî, *el-Harâc*, (yy.: el-Mabatü’s-Selefiyye, 1384), 151.

¹⁰² Kefrâvî, *el-İstidlâlü inde’l-usûliyyîn*, 483-484.

¹⁰³ Cüveynî, *el-Bürhân*, 2: 161.

¹⁰⁴ Keremî, *el-Külliyât*, 440.

¹⁰⁵ Sübkî, *el-İbhâc*, 3: 164; Tûfî, *Şerhu Muhtasari’r-Ravda*, 2: 8.

arasındaki konumuna değinmemesi¹⁰⁶ bu görüşünden vazgeçtiği anlamına gelmez. Zira Beyzâvî'nin bu kitaptaki vasfı şarihtir müellif değildir. Dolayısıyla sadece metni şerh etmekle yetinmiştir denilebilir. Karâfî istidlâl delilini aklı kurallar vasıtasıyla şer'î hükümlere ulaştırarak delil olarak niteledikten sonra telâzüm delilini istidlâlin bünyesinde değerlendirmiştir.¹⁰⁷ Zerkeşî (v. 794/1392) de fikhî hükümlerde aklın rolü konusunun başında "İki öncül bağlamında meydana gelen netice vasıtasıyla tespit edilen hüküm şer'î hüküm sayılır."¹⁰⁸ ifadesini kullanmıştır. Onun bu ifadesinden telâzüm başta olmak üzere mantıkî kıyasın şer'î hükümlerin tespitinde delil olabileceği anlaşılmaktadır. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Âmidî ve Sübkî de telâzüm delilini şer'î deliller arasında ele almışlardır.¹⁰⁹

Tûfî, istidlâl delilini edille-i erba'a ile beraber zikretmiş ve bunlar hakkında görüş birliği olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁰ O, delilleri aklî ve naklî olmak üzere iki kısma ayırmış ve telâzüm delilini ihtilaflı delillere başlamadan aklî deliller arasında zikrettikten sonra ihtilaflı delillere geçmiştir.¹¹¹ Onun bu uygulaması aklî de olsa telâzüm delilini ittifaklı olan delillerden saydığını göstermektedir. Tûfî, *İlmü'l-cezel fi ilmi'l-cedel* isimli kitabında da telâzüm delilini istidlâl başlığı altında ele almıştır. O, bu delilin hüccet olup olmamasıyla alakalı "Birçok meselede bu delilleri kullanıyoruz." ifadesini kullandıktan sonra bu delil kapsamına giren birçok âyete yer vermiştir.¹¹²

Bihârî, telâzüm delilinin ihtilaflı delillerden olduğunu zikrettikten sonra bu delilin Şâfiî usulcüler tarafından hüccet olarak kabul edildiğini ifade etmiştir. Telâzüm delilinin mantıkî kıyas sayıldığını aktaran Bihârî'nin, telâzüm yoluyla yapılan istidlâlin aslında nas, icmâ ve kıyastan biriyle delil edinme şekli olduğunu söylemesinden telâzüm delilini hüccet olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Ancak diğer usulcülerin telâzüm deliline bakış açılarına değinmemiştir.¹¹³

Son dönem usulcülerden sayılan Şenkîfî (v. 1235/1820) ihtilaflı olan delilleri zikrettikten sonra mantıkî kıyasa ilişkin "Delil olması noktasında mantıkî kıyas hakkında bütün usulcüler görüş birliği içindedir."¹¹⁴ ifadesini kullanmıştır. Şevkânî (v. 1250/1834) ise telâzüm delilini hüccet kabul edip etmeyenleri sıraladıktan sonra, telâzüm delilinin hüccet olduğunu kabul edenlerin görüşünün daha isabetli olduğunu vurgulamıştır.¹¹⁵

Usulcülerden yapılan bu nakillerle onların telâzüm deliline ilişkin görüşleri vuzuha kavuşmuş oldu. Ancak bu delili hüccet olarak kabul edenlerin de iki farklı görüşe ayrıldıklarını belirtmek gerekir. Birinci görüş sahiplerine göre; telâzüm delilinin hüccet olabilmesinin şartı nassa dayanmasıdır. Böylece bunlara göre nassa dayanmayan telâzüm delili hüccet olarak kabul edilmemiştir. Diğer görüşe göre ise telâzüm delili nassa dayanmasa da maslahatın bulunduğu yerde hüccet olarak kabul edilir.¹¹⁶

¹⁰⁶ Beyzâvî, *Mirsâdü'l-efhâm*, 1005.

¹⁰⁷ Karâfî, *Şerhu Tenkîhü'l-Fusûl*, 450.

¹⁰⁸ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhît*, 1: 193.

¹⁰⁹ Âmidî, *el-İhkâm*, 4: 118; Ebû Nasr, Tâcüddîn Abdulvehhab b. Ali es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, (Mahallî şerhi ve Bennânî haşiyesiyle birlikte) (yy.: Dârü'l-Fikr, t.y.), 2: 342.

¹¹⁰ Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*, 2: 8.

¹¹¹ Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*, 3: 168.

¹¹² İstidlâl ile ilgili geniş bilgi ve bununla ilgili âyetleri görmek için bk. Tûfî, *İlmü'l-cezel*, 90-92.

¹¹³ Bihârî, *Müsellemü's-sübût*, 403; Aslan, *İslam hukuku Metodolojisinde Mantıkî Kıyasın Delil Değeri*, 81.

¹¹⁴ Abdullah b. İbrahim el-Alevî eş-Şenkîfî. *Neşrü'l-bünûd alâ merâki's-suûd*, thk. Ahmed Remzi, (Mağrib: Matbaatu Fedâle, t.y.), 2: 255.

¹¹⁵ Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hakki min ilmi'l-usûl*, thk. eş-Şeyh Ahmed Azzo İnâye, (yy.: Dârü'l-Kütübî'l-Arabi, 1419/1999), 2: 174.

¹¹⁶ Cüveynî, *el-Bürhân*, 2: 161.

Daha önce de ifade edildiği gibi usulcülerden istidlâl dolayısıyla telâzüm delilini şer'î delil olarak kabul etmeyenler de vardır. Cüveynî bunları "Kadî Ebû Bekir el-Bâkîllânî ve mütekellimin usulcülerden bazıları istidlâl delilini reddederler."¹¹⁷ ifadesiyle belirtmektedir. Cüveynî daha sonra istidlâl delilini makul sınırlar çerçevesinde kabul edenlerin Şâfiîler ve Hanefilerin büyük çoğunluğu olduğunu, ancak İmâm Malik'in ise istidlâl delilini nassa uzak olsa dahi maslahata dayandığı durumlarda kullandığını dile getirmiştir.¹¹⁸ İbnü'n-Neccâr (v. 972/1564) da Cüveynî gibi istidlâl delilinin hüccet olup olmadığını değerlendirirken üç görüşten söz etmiştir.¹¹⁹

Görüldüğü gibi usulcülerin bu görüşlerinden onların ekseriyetinin mantıkî kıyas olarak kabul edilen telâzüm delilini, aklî de olsa şer'î delil olarak kabul ettikleri anlaşılmaktadır.¹²⁰ Nitekim Bihârî gibi usulcüler, telâzüm delilinin nihayetinde aslî delillerden beslendiğini, dolayısıyla nâstan ayrı müstakil bir delil olmadığını ifade etmiştir.¹²¹ Öte yandan telâzüm delili, yeni bir hüküm ispat etmez, var olan hükmün açığa çıkarılmasında hüccet olduğunu belirtmek gerekir. Yani telâzüm delili yeni bir hüküm tesis etme noktasında hüccet sayılmamaktadır. Zira hükmün baştan vaz edilmesi, Şâri' olan Allah Teâlâ'ya aittir.¹²²

Sonuç

Fikhî hükümlerin tamamının Kur'ân, hadis, icmâ ve kıyâs gibi delillerden istinbât edilmesi mümkün olmadığından başka delillere başvurma zorunluluğu hasıl olmuştur. Genel itibariyle bu dört delilden sonra tespit edilen deliller ihtilafî deliller olarak telakki edilmiş ve bunların sayısı hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Telâzüm delili de usulcülerden bazılarına göre ittifak edilen; diğer bazısına göre ihtilaf edilen delillerdendir. Bu delili kabul etmeyen usulcülerin mevcut olduğu göz önüne alınırsa bu delilin ihtilafî olan deliller arasında kabul edilmesi daha isabetli görülmektedir. Esasen telâzüm delilinin ittifaklı ya da ihtilafî deliller arasında zikredilmesinden çok böyle bir delilin varlığından haberdar olmak dahi önemlidir. Zira bu delilin müstakil bir şekilde ele alınması bir yana usul kitaplarının çoğunda hiç ele alınmamıştır.

Tespit ettiğimiz kadarıyla telâzüm ifadesini açık bir şekilde dile getirmese de yaptığı tariflerden ve göstermiş olduğu örneklerden, ilk defa İmâm Cüveynî'nin telâzüm deliline işaret ettiği anlaşılmaktadır. Onun ilk defa bu delile işaret etmesi ondan önce kullanılmadığı anlamına gelmemelidir. Nitekim telâzüm kavramı metodolojik olarak dile getirilmese de telâzüm kalıbının şekli daha önceki dönemlerde kullanıldığı bilinmektedir. Başta Kur'ân olmak üzere hadislerde ve tabiîn rivayetlerinde bununla ilgili birçok örnek mevcuttur. Cüveynî'den sonra Gazzâlî tarafından ele alınan telâzüm delili, sonraki dönemlerde kıyâsü'l-aks, kıyâsü'l-istisnâî ve kıyâsü'l-iktirânî çeşitlerine ayrılmıştır. Bunlar mantıkî kıyasın birer çeşididir. Dolayısıyla telâzüm delilinin de mantıkî kıyas sayılması daha isabetlidir. Zira her ikisinde de illet bağı olmadan öncüller vasıtasıyla meselenin hükmüne varmaktır. Diğer taraftan telâzüm delilinin hükme delâleti, mantıkî kıyas gibi öncüllerin dizilişiyle olsa da bu delilin mahzâ aklî olmadığı,

¹¹⁷ Cüveynî, *el-Bürhân*, 2: 161.

¹¹⁸ Cüveynî, *el-Bürhân*, 2: 161; Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed eş-Şâtîbî, *el-İ'tisâm*, thk. Muhammed b. Abdurrahman eş-Şukeyr&Sad b. Abdullah, (yy.: Dârü'l-Cevziyye, 1429/2008), 20; Keفرâvî, *el-İstidlâü inde'l-usûliyyîn*, 109).

¹¹⁹ Ebû Bekr Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Neccâr, *Şerhu "l-Kevekebi" l-münîr*, thk. Muhammed ez-Zuhaylî&Nezîh Hammâd, (Dmeşk: Dârü'l-Fikir, 1980), 4: 401.

¹²⁰ Mantıkî kıyasın fikhî hükümlerin istinbatında kullanılması ile alakalı geniş bilgi için bk. Aslan, *İslam hukuku Metodolojisinde Mantıkî Kıyasın Delil Değeri*, 79-102.

¹²¹ Bihârî, *Müsellemü's-sübût*, 403.

¹²² Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhît*, 7: 17.

nihayetinde asıl olan bir delile dayandığı için naklî delillerden sayıldığını söyleyen Bihârî gibi usulcülerin olduğunun da bilinmesi gerekir.

Usul literatüründe farklı mezheplere müntesip olan usulcülerin telâzüm deliline yer verdiği görülmektedir. Bu delilin nakilden çok akla dayanması daha çok mütebellimin usulcülerin teveccühüne mazhar olmuş ve onların kitaplarında daha çok yer bulmuştur. Bu delilin daha çok mütebellimin usulcülerin kitaplarında yer bulmasıyla beraber, müteahhir Hanefî usulcülerin de kitaplarında buna yer verdiği müşahede edilmektedir.

Telâzüm delili istishâb, istihsân ve şer‘u men kablenâ delilleri gibi müstakil bir delil olduğu halde buna pek fazla ehemmiyet verilmemiş, bu delil müstakil başlıklar altında çok az konu edilmiştir. En az diğer deliller kadar önemli olduğunu düşündüğümüz telâzüm delili hakkında müstakil çalışmaların yapılması ve ayrı bir delil olarak ele alınması gerektiği kanaatindeyiz.

Kaynakça

- Abdullah b. Ahmed b. Abdullah et-Tevm. *el-İstidlâlü bi't-telâzüm ale'l-kevâidi'l-usûliyye*, Suudi Arabistan: Câmi‘atü'l-İmâm Muhammed b. Suud, 1427.
- Algül, Hüseyin vd. *İlmihal-I*, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Âmidî, Ebü'l-Hasan Seyyifüddin Ali b. Muhammed b. Sâlim es-Sa‘lebî. *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, thk: Abdürrezzak Afîfî, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, ty.
- Aslan, Bedri. *Şâfi‘i Usulcülere göre istidlâl*, Bursa: Emin Yayınları, 2020.
- Aslan M. Selim. *İslam Hukuku Metodolojisinde Mantıkî Kıyasın Delil Değeri*, İslam Hukuku Araştırmalar Dergisi, sy. 35, 2020, 79-102.
- Bekiroğlu, Harun. *Kur‘ân Yorumunda Fıkıh Usûlünün İşlevi*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2020
- Bihârî, Muhibbullâh b. Abdışşekûr. *Müsellemlü's-sübût*, (Leknevî'nin *Fevâtihu'r-rehamût'u* ile birlikte), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh. *Sahihu'l-Buhârî*, thk. Muhammed Züheyr, yy.: Dâru Tevki'n-Necât, 1422.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *el-Fusûl fi'l-usûl*, Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 1414/1994.
- Cürçânî, Ali b. Muhammed b. Ali ez-Zeyn eş-Şerif. *Kitâbü't-ta'rîfât*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Cüveynî, Abdülmelik b. Abdillâh b. Yusuf b. Muhammed. *el-Bürhân fi usûli'l-fikh*, thk. Salah b. Muhammed b. Uveyde, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî. *Şerhu'l-Celâl el-Mehallî alâ Cem‘u'l-Cevâmi‘*, (Attâr Haşiyesi ile birlikte), yy.: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y..
- Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtübî. *el-İ'tisâm*, thk. Muhammd b. Abdurrahman eş-Şukeyr & Sad b. Abdullah, yy.: Dârü'l-Cevziyye, 1429/2008.
- Ebü'l-Bekâ, Eyyub b. Musa el-Hüseyinî el-Keremî. *el-Külliyât*, thk. Adnan Derviş, Beyrut: Müessetü'r-Risâle, ty.
- Ebü'l-Hasan, Müslim b. el-Haccac. *el-Müsnedü's-sahih el-muhtasar*, thk. Muhammed Fuat Abdülbaki, Beyrut: Dârü İhyai't-Türasi'l-Arabî, ty.
- Ebü'l-Muzaffer es-Sem‘ânî, Mansur b. Muhammed b. Abdilcebbâr. *Kavâti‘ü'l-edille fi'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Ebü'n-Nûr Züheyrî. *Usûlü'l-fikh*, Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, ty.

- Ebü's-Senâ, Şemsüddin Mahmud b. Abdurrahman el-İsfehânî. *Beyânü'l-muhtasar şerhu Muhtasarı İbni'l-Hâcib*, thk. Muhammed Mazhar Bekâ, Suudi Arabistan: Dârü'l-Medenî, 1406/1986.
- Emîr Pâdişâh, Muhammed Emin b. Mahmud el-Buhârî. *Teyşîrü't-Tahrîr*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *el-Kıstâsü'l-müstekîm*, Dımaşk: Mektebetü'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan Heyto, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1419/1998.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *el-Müstesfâ*, thk. Muhammed Abdüsselam Abdüşşâfi, yy.: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *Esâsü'l-kıyâs*, çev. Bayram Pehlivan, İstanbul: Karakış Basım Matbaa, 2019.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *Mihakkün'nazar fi'l-mantık*, thk. Ahmed Ferid el-Mezdî, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1431.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *Şifâ'ü'l-galîl fi beyâni's-sebehi ve'l-muhîl ve mesâlik't-tâlîl*, thk. Hamd el-Kebîsî, Bağdat: Matba'tü'l-İrşâd, 1390/1971.
- Hallâf, Abdülvehhab. *İlmü Usûli'l-fikh ve hulâsetü târîhi't-teşrî'*, Mısır: Matba'atü'l-Meydânî, ts.
- Hamid Avnî. *el-Menhecü'l-vâdih li'l-belâğe*, yy: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, ty.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir b. Ebî Şeybe Abdullah b. Muhammed. *Musannaf İbn Ebî Şeybe*, thk. Kemal Yusuf, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *Müsnedü İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb Arnâvut, yy.: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffikuddin Abdullah. *Ravzatü'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir fi usûl'l-fikh*, yy.: Müessesetü'r-Reyyân, 2002.
- İbn Salâh, Osman b. Abdurrahman Ebû Amr Takyuddin. *Fetâvâ İbn Salâh*, thk. Muvaffik Abdullah, Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1407.
- İbn Teymiyye, Takyuddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdullah. *Câmi'u'l-mesâil*, thk. Muhammed Aziz Şems, Mekke: Dârü'l-İlmi'l-Fevâid, 1422.
- İbn Teymiyye, Takyuddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdullah. *el-Müsevvede fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Mueddin, yy.: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, ty.
- İbnü'l-Hacib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer. *Muhtasarü'l-müntehâ*, (İsfehânî'nin *Beyânü'l-Muhtasar*'ı ile birlikte), thk. Muhammed Mazhar Bekâ, Suudi Arabistan: Dârü'l-Medenî, 1406/1986.
- İbnü'l-Hümâm, Kemalüddin Muhammed b. Abdülvâhid. *et-Tahrîr fi usûli'l-fikh*, Mısır: Mustafa Elbâbî el-Halebî, 1351.
- İbnü'l-Hümâm, Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid b. Mesud. *et-Tahrîr*, (*Teyşîrü't-Tahrîr* ile birlikte), Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1351/1996.
- İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekir. *İ'lâmü'l-muvakki'in 'an Rabbi'l-Âlemîn*, thk. Muhammed Abdüsselam İbrahim, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991.
- İbnü'n-Neccâr, Ebû Bekr (Ebü'l-Bekâ) Takyüddîn Muhammed b. Ahmed. *Şerhu'l-Kevebi'l-münîr*, thk. Muhammed ez-Zuhaylî, Dımeşk: Dârü'l-Fikir, 1980.

- Îcî, Adudüddin Abdurrahman. *Şerhü Muhtasari'l-Müntehâ*, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/204.
- Karâfî, Ebû'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. İdris. *Şerhu Tenkîhü'l-Fusûl*, thk. Abdürreuf Sad, yy.: Şirketü't-Tibâati'l-Fenniyye, 1393/1973.
- Karâfî, Ebû'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. İdris. *Nefâisü'l-usûl fi şerhi'l-Mahsûl*, thk. Şihabüddin Ahmed, yy.: Mektebetü Nizâr, 1416/1995.
- Karagöz, Nail. *Hanefî-Mâtürîdî Gelenekte Kıyas İçerikli İstidlâl*, Ankara: Serüven Kitapevleri, 2015.
- Karaman, Hayrettin. *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.
- Kefrâvî, Esad Abdülğani. *el-İstidlâlü inde'l-usûliyyîn*, Kahire: Dârüs's-Selâm, 1423/2002.
- Koca, Ferhat. "İstidlâl", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Kürânî, Şihâbüddin Ahmed b. İsmail. *ed-Dürerü'l-levâmi' fi şerhi Cem'ü'l-Cevâmi'*, thk. Said b. Çalib, Medine: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 1429/2008.
- Mardîni, Şemseddin Muhammed b. Osman b. Ali. *el-Encümü'z-zâhirât alâ halli elfâzi'l-verekât*, Abdülkerim b. Ali, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1999.
- Muhammed Yahya b. eş-Şeyh Emân, el-Mekkî. *Nüzhetü'l-müştak şerhü'l-Lüma'*, Mekke: el-Mektebetü'l-İlmiyye, t.y.
- Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî. *Minhâcü'l-vusûl (Nihayetü's-sûl şerhi ile birlikte)*, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420/1999.
- Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî. *Mirsâdü'l-efhâm ilâ mebdâii'l-ahkâm*, thk. Hasan b. Abdirrahman, Suudi Arabistan: Câmi'atü İmâm Muhammed, 1430.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hasan b. Hüseyin. *el-Mahsûl*, thk. Taha Cabir Feyyaz, yy.: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997.
- Recrâcî, Ebû Abdillâh el-Hasan b. Ali b. Talha. *Ref'u'n-nikâb an tenkîhi's-şihâb*, thk. Ahmed b. Muhammed es-Serrâc, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1425/2004.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir Celâlüddin. *Mu'cemu mekalîdî'l-ulûm fi'l-hudûdi ve'r-rüsûm*, thk. Muhammed İbrahim, Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1424/2004.
- Sübkî, Tâcüddîn Ebû Nasr Abdulvehhab b. Ali b. Abdilkafî. *Cem'ü'l-cevâmi'*, (Mahallî şerhi ve Bennânî haşiyesiyle birlikte) yy.: Dârü'l-Fikr, t.y.
- Sübkî, Takiyyüddin Ebû'l-Hasen Ali b. Abdülkâfî. *el-İbhâc fi şerhi'l-Minhâc* thk. Ahmed Cemal Zemzemî, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1995.
- Şâtübî, İbrahim b. Musa b. Muhammed el-Lehmî. *el-Muvâfekat*, thk. Ebû Ubeyde, yy.: Dârü İbn Affân, 1417/1997.
- Şenkî, Abdullah b. İbrahim el-Alevî. *Neşrü'l-bünûd alâ merâki's-suûd*, thk. Ahmed Remzi, Mağrib: Matbaatu Fedâle, t.y.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hakki min ilmi'l-usûl*, thk. eş-Şeyh Ahmed Azzo İnâye, yy.: Dârü'l-Kütübî'l-Arabi, 1419/1999.
- Teftâzânî, Sa'düddin Mesud b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddin. *Şerhu't-Telvîh ala't-Tavdîh*, Mısır: Mektebetü Sabîh, t.y.
- Tehânevî, Muhammed b. Ali b. Kadî b. Muhammed. *Mevsu'atu keşşâfi istilâhi'l-fünûn ve'l-ulûm*, thk. Ali Dahrûc, Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1996.
- Temmam, Hasan Ömer. *el-Lüğatü'l-arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ*, yy.: Alemü'l-Kütüb, 2006.

- Tilimsânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Miftâhü'l-usûl ilâ binâi'l-fürû'i alâ'l-usûl*, thk. Muhammed Ali Ferkus, Mekke: Mektebetü'l-Mekkiyye, 1419/1998.
- Tûfî, Ebû'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî. *İlmü'l-cezel fî ilmi'l-cedel*, thk. Folfharet Hayinrsh, Beyrut: Franz Ştayiz, 1408/1987.
- Tûfî, Ebû'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî. *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*, thk, Abdullah b. Abdilmuhsin, yy.: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1987.
- Türker, Ömer. "telâzüm", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Yahya b. Adem el-Kureşî Ebû Zekeriyya. *el-Harâc*, yy.: el-Mabatü's-Selefiyye, 1384.
- Yılmaz, Fetullah. "Mutabakat, Tazammun ve İltizam Delâletinin Kökeni ve Fıkıh Usûlüne Girişi" *Usûl İslam Araştırmaları*, Sayı: 26, Temmuz-Aralık 2016.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddin Muhammed b. Abdillâh. *Teşnîfü's-sâmi' bi Cem 'i'l-Cevâmi'*, thk. Seyyid Abdülaziz, Mekke: Mektebetü Kurtube, 1418/1998.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddin Muhammed b. Abdillâh b. Bahadır. *el-Bahrü'l-muhît fî usûli'l-fıkh*, yy.: Dârü'l-Kütübi, 1994.